

84/a-632.1/6

Ш-628

Т. ШИНЖИН

КҮННИНГ КӨЗИ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач. _____

3 ТМО Т. 1 млн. З. 3986—83

Т. ШИНЖИН

Күннинг көзи

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛУГИ . 1985

84(22632.1/5-444

С (Алт)
Ш — 623/

435402 ✓

Областное
Библиотека
им. М. В. Володина

Шинжин Т. Б.
Ш 623 Глаза солнца: Повесть. Рассказ. Сказки. —
Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение
Алтайского книжного издательства,
1985. — 76 с.

Бичиичинин бу жуунтызына повесть, куучын ла чөрчөктөр кирген. Автор бойынын «Куннин көзи» деген повезинде алтай ла монгол балдар таныжып, наҗылашканын көргүскен. Куучынында ла чөрчөктөринде агару, чек, ачык-жарык санаа-куун, озочыл ийде-күч, качан да болзо баштапкы жерде туруп, кижиге жарабас жан-кылыкты женип чыгат.

Жуунтыга кирген произведениелерде бистин бугунги журттардагы улустын ла балдардын ижи, журуми көргүзилет.

Ш $\frac{4803010200}{М 138 (03) 85}$ 82—85

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985.

5-ЩФБ-КК

КҮННИҢ КӨЗИ

Повестъ

1. ЖОЛДО

— О-о, Туулу Алтайым! Туулу Алтайым! — деп, адам айтты. — А кийин жаныста чөл. Элбек, кеен. Учы-кыйузы жок. Чек ле кере тартылып калган. А үстин көрзөөр, — жап-жакыл! Жайыла мында турган болзобус, койлорыс канча кире семирбес эди.

— Кышкы турлуда канча кире туратан — энем жымжак үндү унчукты.

Адам энеме жалакай көрүп, күлүмзиренди:

— Күскиде бистин турлуда өлөң жеткилинче болор. Жайыла мында мал турар эмес.

Энем адама эрке көрүп, сүүнди:

— Э-э, Шуну, жай жакшы болзо, кышкы турлу өлөңлө бай болбой... Көрөринг де, быжыл жай жымжак болор.

Шуну — ол адам. А менин адым — Шатра. Карындажым — Арыскан.

Энем ле адамнын минген аттары түңей: өңдөри жеерен, кол-буттары узун, аркалары бийик.

Ээрлери кандый дейзин! Адамнын ээри эмеш жаан. Энемдийи чала кичинек. Экилезинин алдыгы кааштарын мөңүн-деп, жарандырып койгон. Көрөргө дө жараш. Кийин кааштары база жазалду. А куйушкандары кандый! Тарылгаларын мөңүмдеп салган. Күнге мызылдажып турар. Уйгендерин азык-

та, — кееркедүлү. Же олорды адам чүмдебеген. Таадамнан андый арткан дежет.

Бистин алдыста — койлор. Жир ле маарашта. Кураанда-ры да ачу-ачу маарашта. Ичкери ле баргылап жат. Олорды көрзөң, чек ле жылышкан туман. Жолой отогылап та турза, та не мааражатан? Байла, балдары энелеринен астыга беретен учун.

Алдыста бийик ажу. Тын да каскак эмес. Же бажына жетире барарга бар ла.

Эбире көр! О-о, жүзүн-жүүр чечектер: кызылы ла көктөри ончозынан көп. Актары да бар. Мен чыдажып болбой, аттан женил түже калыдым: жойу базар күүним келген. Жажыл өлөңдү, жүзүн-базын чечектү жерле басканы энемнин чүмдеп эткен кебизине басканыма түңгей. Эрке ле сүүнчилү. Кейдин де жыды жараш. Мөтсү. Серүүн.

— Шатра, аттан не түшкен?! — деп, энем сурады. — Оноң сени база ла атка миндирер керек.

Энем, байла, чаптыксынган. Мен атка минеринен сүрекей күчсинерим. Бут үзениге жеттес. Канайдарын. Үзенгинин буузы кыска. Жерден бийик.

— Кем жо-ок! — дедим. — Мен минип аларым.

Аттан түшпес те эдим. Көрзөм, адам жойу. Койлордын кийнинче барып жатканысты көрзөм, адам ла энем эки жаным-да. Мен дезе ортозында.

Айылдын ичин коштогон эки ат энг ле кийнисте. Олорды кичинек карындажым Арыскан экелип жат. Аттарды апарбазым деп не аайлу мойношкон. «Сен эмди эмеш чыдап калган, балам. Шатра кичинек болгон болзо, ол апаргай эди. Кой айдаарга биске кем болужатан. Сен оны сананзан, уулым — деп, адам мекелеген.

Арыскан үчинчи класска көчкөн. Мен дезе — бежинчиге.

Көрзөм, Арыскан минген адынан түжеле, олорды јединип алган келетти. *Мени көрүп ийеле, колун жаңыды:*

— Шатра, бери кел!

— Не болды, Арыскан?

— Же кел ле.

Карындаштын јанына адымды једингенче келдим.

— Кай, бу аттарды эмеш јединзен — деди.

Кошту аттарды јединер күүним келбеди. Эмеш сананала, айттым:

— Э-э, мен сени турлуда жаңы јерлерге кожо апарбазым. Бистин јайгы турлудан ыраак јок монгол койчылар бар. Олорды көргүспезим. Мен олордын балдарыла кожо ойноорым... Сени, андый болзо, гран ары јанына божотпос то.

- Кем божотпос? — ондободы.
- Кем деер?.. Јарт, кем божотпос.
- Энем ле адам ба?
- Олор до.
- База кем? Сен бе?
- Мен де божотпозым.
- А сени түңгей ле божотпос — деди. — Кемди де болзо.
- Кем айтты оны? — соныркай бердим.
- Бойым билерим.
- Мен сенен көп билерим — дедим.

Анайда айдала, Арысканнан айрыларга санандым. Байла, менин ол сөстөрүм онын ичи-буурын чым этире ачындырып ийген ошкош. Је, көп куучын јок. Болор.

Адыма сырай ла минип болбой турдым. Ээр өрө тытпактанып ла јатсам, адым ары болор. Ары-бери көрзөм, үстине чыгала, ат мингедий таш та јок. Ыраакта јаан эмес таш бар эмтир. Мен анаар ууланарга санандым.

— Эй, Шатра! — деп, Арыскан кыйгырды. — Тур анда.

Мен бододым: меге база ла ачузын төгөргө јат. Канайдар, сакып алдым.

— А сен канайып атка минетен?

— Ол туку таш јадыры. Ого барып минип аларым.

— Мени миндирип ийзен — деп, болуш сурады.

Мен јууктап једижип келеле, чылбырды колго алып, бир колымла сол будынан өрө көдүрип, атка миндирип ийдим.

— Түргенде... Адам ла энем ажуны ажарга једе бертир. Мен удабас једиже берерим — деди.

Мен ташка келип, адыма минип, ажу јаар мантат ла. Оо-боо јетпей, ада-энеме једижип келдим. Адам койлорды јойу ла айдап баратты. Энем дезе атту.

Ажунын бажына чыгып келдис.

— Акыр, Арысканды сакып алар. Эмеш амырап, курсак јип албай — адам артынчагынан курсак чыгарып, јайуга салды.

— Не анда удап турдаар? — энем энчикпей, менен сурады.

— Тегин ле. Арыскан база јойу келеткен. Чечектер көрүп. Онон адына минип алган. Удабас једип келер.

— А чечектерди ат үстинен көрүп болбос неме бе бу? — энем кайкады. Ол Арысканнын келер јолы јаар көрди.

— Јерле базып көрзө, јараш та, јакшы да — дедим.

— Санг башка балдар тураар не — энем ойто ло унчукты.

Курсак белен. Адам да кайра көрүп, Арысканды сакып, энчикпей барды. Аштап турганымды јангы ла сестим. Адам

шаајын чөөчөйгө сүтти урала, ажуга эки-үч катап үрүстеп ийди: жаан боочы ашса, ол жаантайын жол-жорык жеңил болзын деп шымыранатан эди. Эмди база. Мал-куш ончозы оору-жобол жок болзын.

Койлор ажунун күнерик келтейиндеги жалбакка жайылып, амыр отогылай берди. Олордон каа-жаа маараш угулат.

Арыскан једип келерде, адам оны бойы аттан кучактап тўжўрди.

— Менин баламды көрзөөр, — деди, — биске жаан болушту. Арыскан эмес болзо, кошту аттарды кем апаратан... А бу сен ыйлаган ба, балам?

Энеме-ей, Арысканнын көстөри, чын да, ыйлаштан тижип калтыр. Кып-кызыл. Адам эркеледип ийерде, онон артык жажый берди ошкош: көстөрдөн катап ла јаш сызылып чыкты.

— Не болгон, Арыскан? — энем чала чочыдулу сурады. Арыскан унчукпай турала, кўн-кўч жок айтты.

— Аттан жыгылгам.

— А канайып? — адам кайкады. — Јобош ло ат эди.

— Бажын кекип ийерде, ээрдин үстинен ажа конгом.

— Тискинди өткүре кыска туткан турбайың. Је, алдырбас — деп, адам тоқынадып айтты. — Јаңыс катап жыгылганы неме бе.

— Менин уулым чыдага-ан. Ыйлаба-ас — энем Арысканнын бажын сыймап, эркеледи.

Арысканнын ачыныжы јоголып, кўлўмјизи келди.

— Балам тойо ажанып алза, ээрдин бажынан ашпа-ас — деп, адам онын бажын база сыймай согуп, эркеледи.

Кўн айас. Чанкыр тегериде бир де булут жок. Ажунун бойында эзин эмеш сооксымак, је, тўңей ле, јакшы.

Бис ончобыс койлорды айдап, кырды төмөн тўштис.

2. ЖАЙГЫ ТУРЛУДА

Бис жайгы турлуда...

Эбиреде жап-жажыл. Анда-мында кушкаштардын ўни жаңыланат. Кўўктин жаңарында ўзўк жок «кў-кўўк», «кў-кўўк». Олордын кеен јараш ўнинен агаштардын жалбрак-бўрлери там жайылып тургандый. Эзин соксо, шылырашканын уксан, кичинек балдар алакандарын согуштырганына тўңей. Керек дезе койлор до маарашпай барганы кайкамчык. *Јаңы јерге келеле, соныркажып, јаланга жайылып, отоолой бергенин көрзө, тирў чечектер ошкош.* Кураандар да маарашпайт.

Күн кыр бажына жууктай берген. Агаштардын көлөткөлөрү узундап баштады.

Адам аттардын кожын алып, бойлорун тужап ийди. Олор жажыл өлөңгө жадала, эки-үч катап анданып, эки-үч катап силкинеле, отоолой берди.

Бис мынанг эмес, карындашла экү жаан төңгө чыгала, онын ары жанын карадыс. О-о, кызыл-жеерен тарбагандар! Бисти көргүлейле, «танкыйт!» дежип, ичегендерине кире кондылар. Ичегендер көп эмтир. Айдарда бу тарбаганду жер. Бистинг туштажу болор ло эмей. Онон ары аярзаас, жер мында элбек ле болтыр. Койлорго до, биске де макалду. Күүни жеткенче койлор отоор. Санаа жеткенче бистер ойноорыс. Койлоорыс. Керек дезе тарбагандарыс та.

— Энем меге тарбаганның терезинег бөрүк көктөп берер — деп, Арыскан айтты. — Жараш бөрүк болор.

— Меге де — деп, мен сүүндим, — жакшы бөрүк болор. Ого коштой көгүспек көктөөр. Кышкыда кийип алзанг, жылу болор. Адама база бөрүк көктөп берер.

Кенетийин кемзине бердим: атпаган тарбагандардан кандый андый бөрүк, көгүспек болотон.

Анча-мынча жүгүрип, ойноп жүреле, ойто келдис.

Жаан удабады, адам ла энем сары өңдү брезент байканды кере тартып ийдилер. Төжөк-жастыктын бир кезигин ого кийдирип, жарымызын тышкары чоголо, жайула бүркеп салдылар.

Мен Арысканла кожо сыр жүгүрүкте. Байкан тургузарда, адама казык кагарына болуштыс. Арыскан, кичинек те болзо, мен ле эдедим, мен ле тудадым деер. Экү кезикте чала тарынып, ойто кем жок боло бередис. Меге де иштенер керек. Ол дезе — мен ле мен. Же, карын, адам бисти мекелеп ле ийген турар. «Ол казыкты Шатра кадазын. Онызын — Арыскан. Бот, Арыскан, жакшы. Эмди балам ол бууны кезе тартсын. Казыкты дезе Шатра каксын» — деп, бисти сүүндирер.

Энем казан-айакла уружып, алдынан ла иштенет. Онын аскан казаны кайнаган. Курсак белен. Жагыс ла бисти, эр улусты, сакыйт.

Же түргендезеер — деп, ол бисти мендетти. — Аш-курсак сооп барат.

— Керек божогон, эмди ле келерис — адам айтты.

Энгирги ажаныш божогон. Же бистинг уйкубыс келбейт. Арысканла экү койлорды жууп, айылдын жанына экелдис. Олор токыналу. Кураандар да амыр. Кажызында да маараш жок. Тымык. Жаңы кирген энгир куштардын үнин там ла астадып турды. Ыраак-ыраактагы туулардын баштары энгирги тандакка иле сомдолот. Анда энгир кирбегендий. Куштардын

үндери эмдиге ле жаңыланып тургандый. Мында, бистин турлуда, түштин үни жылыып ла барат.

Орой энгирдинг эзини серүүн. Бу жер, кайтса да, тайга. Же мында да жайдын кидим өйи: эбиреде жажыл өлөннин, жүзүн-жүүр чечектердинг жайылганы жетире ле.

Бистен ыраак-ыраакта база кандый да турлу. Оны, байла, байа күн жарыкта сеспегенис. Эмди ол турлудан ийттинг үргени угулат. Бистин эки ийтте үн де жок. Олор тегин жерге үрбес. Көөрөбөс. Койлордын да, бистинг де эн жуук нөкөрлөрис. Эң жакшы каруулчыктар. Эмди олор койлордын ла айылдынг ортозында жаткылайт. Амырап жат.

Жылдыстар койып чыккан соңында, адам ла энем биске айдышты:

— Уйуктагар. Амыраар керек.

— Койлор анайда ла ачык жерде конотон бо? — деп, Арыскан бистен сурады. — Кажакан жок по?

— Жок, балам, жок. Мында олор жайым. Неден коркор? Коркор ло неме жок.

Койлор ончозы байканнын жанында ак жалаңга жаткылап, түнегилей берди. Чек ле жаан эмес ак булут жалаңга түжеле, кыймык жок жаткандый. Олордын түги ап-ару. Койлордын көп нургуны ак, каа-жаалары ла сары, кара эмезе өлө өндү. Аңылап, талдап салгандый. Каа-жаа эчкилер бар. Жол баштаарга күлүктөр. Койлор олордын кийнинен тен чубажып бараткан чымалыдый көрүнөр. Кайдаар эчкилер — анаар койлор.

Бистинг одунунг оды там ла өчүп баратты. Кып-кызыл кос каа-жаада күлден, эзин соксо, кызас эдип көрүнип калат. Кубал жеңил де болзо, костын кызылын бүркеп ле ийген турар.

От өчүп те баратса, бис онын жанына узак отурдыс. Биске эн ле солун неме — ол граница. Ыраак жок. Граннын ары жанында — монголдор. Айдарда, бистинг ортобыс сүрекей жуук. Олор бого база бу жуукта ла көчүп келген деп, адам айдат. Адамнын айдыжыла, олор база бистий ле: кара-күрөң чырайлу, мал-куш тударга сүүр улус. Курсагы база ла алтай улустыйына түңгей. Чеген ачыдып, азып, курут та эдер. Сүл кайнадып, каймак та түжүрер. Быштак сыгар, эжигей кайнадар.

— Олордо балдар бар ба? — деп, Арыскан бисти кайкаткан.

— Бар эмей — деп, мен озолодым.

— Балдар олордо кө-өп — адам мени ээчий айтты.

— Олорды бис көрөрис пе? — Арысканнын жилбизи тыгып чыкты.

— Көрөрис, көрөрис. Жангыс ла туштажып болбозыс — адам бүдүмчиледи.

— А бис туштажарыс — деп, Арыскан иженчилү айтты.
— Же болор... уйуктаар — энем айтты.

Бис адамла кожо койлорды эбиреде базып, айланып келдис. Ончозы түнедүде.

Турлуда амыр, жакшы. Бис те уйуктаарга байканыска ууландыс.

Байкан ажыра жылдыс та, теңери де көрүнбейт.

3. К О Й Л О Ш

Баштапкы эки күн адам койлогон. Учунчи күнде — Арыскан ла мен.

Койлорды бис айылдан ыраак турган калын агаштын бери жанындагы жалаң жаар башкардыс. Бойлорыс ажанала, жаан удабай, кийнинен таң атту бардыс. Кейдин жакшызын не деер — жүзүн чечектердин жараш жыды кейле кожо кайдан ла жытанат. Жалаңдар чоп-чоокыр. Чечектерле кееркедилген кеенг жайым жаткылайт. Таленколор каа-жаа ла көрүнөт. Бу жер тайга учун, байла, олор мында ас.

Күн тапту ла өксөп чыккан. Эбире жүзүн-базын куштардын үндери жаңыланат. Ыраактагы агаштан — күүктин үни: «Кү-күүк кү-күүк!» Же өзөктөгөзине көрө, олор мында каа-жаа ла. Мында эмеш соок. Соок күндер турганда, күүктер этпей барат. Оны бис бойлорыс билерис. Адам да айткан.

Не де болзо, койлорды бис агашка жууктатпай турдыс. Бу жерде айулар да, бөрүлөр де бар. Олорды казыр да болзо, бис керектебес те эдис. Тегин жүрзе, кемге олор керектү?

— Койлорды агашка кичинек те жууктатпас — Арыскан меге айтты.

— А не?.. Коркып турун ба? — кайкадым.

— Жок, же түней ле. Мында олор койлорды ас көргөн. Соныркап, табарардан маат жок — деп, карындаш мени бүдүмчиледи.

— Фу, бистинг койлор олорго не керек?.. Мында койлордон семис, койлордон жаан андар көп.

— Андардын жаанында эмес — Арыскан, жаан кижичилеп, шүүй сокты. — Олор койлорды соныркап тудар. Эди-каны кандый деп көрөр.

Карындаштын бу айтканыла жөпсинерге келишти. Койлорго ол казыр андар табару этсе, канайып удуратуружар. Мылтык та жок. Мылтык жокто, үстине бис балдар болзын, бөрүлөр де, айулар да өнөтийин табарат.

— Бисти көрүп, озор не келер. Кыстар болгон болзо, ол тушта табарар. Эр улус бар да, не тийзин — деп, мен адамнын айтканын эске алып, айттым.

— Чын да! — Арыскан сүүнди.

Ол бойынча, куучындажып турганчаас, койлор агашка жууктап келген, баштарын да көдүрбей, отогылап жүрди.

Арыскан, байаанча адын откорып турган кижн, кенерте айтты:

— Э-э, сагыжына кирет пе, Шатра? Бистин турлудан ыраак-ыраакта база турлу бар деп.

— Билбей а. А не?

— Ол дөөн барып келеек.

— Чын ла! Анда уулдар айса бар!

— Ол тушта биске сүүнчилү болор! — деп, Арыскан омор коды.

Койлорды ол ло јерине таштайла, экү он јанында элбек јалан јаар мантадып ийдибис.

Јаландардан кижн көзин айрып болбос: чечектер ле чечектер. Озор кижнин күүнине тийбес. Күннин айазы јакшы: бүркүк, јут күндерде бу ла көскө јараш чечектү јаландар кунукчылду неме ошкош.

Алдыста эки јаан төнди ажа конуп, бир кырлан јерге чыгара мантадып, кайа көрзөөс, бийик турлу да, койлорыс та көрүнбейт.

Бу кире јерге једип келгенисти сананзаас, ой тын ла өтпөгөдий. Ичкери ле болдыс. Алдыста база ла эки јаан јалан. Оны өткүре мантаттыс. Бир јаан төстөккө токтой тужуп, ары-бери ајуктап көрдис. Турган јеристен ыраак јок, сол јаныста, эмеш кийнисте, эки кийис айыл турды. Бирүзи экинчизинен эмеш јаан. Ортолоры ыраак эмес. Олордын јанында оок то, јаан да балдар ойнойт. Ийттер көрүнөт. Бистерди көрүп ийгилеген ошкош, үрүштери чөйиле берди.

Кийис айылдарга жууктай јорторго турала, кабыруда койлорыс сагышка кирерде, бурылар күүнис келди. Кайра болдыс.

Байа јерге келер болзо, ме! Койлордын кезиги јок!.. Ары-бери мантадып көрзөөс, кайда барганы билдирбейт. Бедре ле бедре. Табылбайт. Бис там ла ырада барып, ойто ло арткан койлорго келедис. Арыскан чала ыйламзырап баштады.

— Бир үүр кой кайда барар ол — деп, оны токынадып, айттым.

Күн ажып баратты. Койлорды турлу јаар апарар керек, јарымызы јок. Калганчы катап, экү эки башка барып, бедредис. Ойто јолгып турганча, күн кырлардын ары јанына

јап этире јажына бергенин сеспей де калдыс. Энгирги эзин сооксымак. Кулактын кырында кир-кир эдип эзин үнденип турат.

Үүрден артканын айдап, айлыс јаар ууландыс.

— Эки-жангыс кой болзо, айу ба, бөрү бе јиди дегей... Көп кой јок. Айдарда, эмезе үркийле, јарылган, эмезе отоолоп турала, билбей, бөлинип, јүре берген — деп, Арысканга айттым.

Бозом там ла кирип баратты. Бис койлорды чала сүрүп, мантадып, айдап баштадыс. Кулагыска эмди кайдан куштардын үндери угулат деп. Көскө кандый чечектер көрүнөт деп. Ал-санаа кунукчыл. Ада-эне аайы јок адылар. Буру бисте.

Бир ле көрзөөс, биске удурат атту кижиге келетти. Танып ийдис — адабыс!

— Бу слер не тунге јетире койлоп јадыгар? Кезик койлор айылда. Туку качан келгилеген.

— Олор тойоло, озо јанып ийгендер — деп, Арыскан айтты.

— Бис оларды таппай калганыс — меге актанарга келишти.

— Санг башка койлош — деп, адам күлүмзиренди.

Ол күн койлор анайып эки үүрге бөлинип, оной бириккен эмей.

4. Т У Ш Т А Ж У

Койлор јажыл өлөңди тыдырада јула тартып, отогылап жүрди. Мен Арысканла атты чылбыр бажына буулап салала, јаан таштын ыжык јанына отуруп алдым. Карын, оның ыжык јаны күн тужында. Отураарга да јылу, куучындажарга да сүүнчилү. Эптү.

— Э-э, Арыскан, койлор бу ла јалбакта отогой. Кайда барар ол. Јалду-Белдин белтирине чыгалык. Ол гран деген не-мени барып көрөөк.

Менин мындыј јөбиме Арыскан ол ло тарыйын кирбей, мойножып ийди. Мен оны эмеш каарып баштадым:

— Коркып турун ба?.. Э-э, мен сени тен тын ла карындаш дезем. Тү-үк!.. Айла кижиле кожо койлоп, кел јадар. Ары ла айылга отурды эмеш.

— А бисти гран көргөн деп бурулаза? — Арыскан унчукты.

— Кем? Кем бисти бурулаар? — кайкап чыктым. — Кем, је айт?

— Адам ла энем.

— Адам ла энем?!. Олор бисти кайдан көрөтөн! — деп, кыйгыра салдым. — Туска барган улус нени көрөтөн?

— Түңгей ле сезип койор — Арыскан мойножып ла турды.

— А бис гранга жууктабазыс. Ыраагынаң ла көрөрис. Карындаш аланзып турала, өрө турды. Јбпсинген! Мен де отурган јеримнен јенгил тура јүгүрдим.

Сан өрө чыгарга јенгил эмес. Јаан-јаан таштар. Јер де каскак.

Атты таштап ийер керек, чылбырга оролып калгадый. Онын учун јединип аларга келишти. Каскакты өрө чыгарга атка да күч. Кезикте ол баспай, мойножып та турат. Је, кайтса да, бис уулдар ине — күчтү.

Тектирге чыгып келзеес, мында јер база да солун болтыр. Чечектер, өзөккө көрө, ас. Эзин тыңыда согот. Бу јерди та ненин учун Јалду-Бел деп адаган? Аттын ла јардына түңгей неме билдирбейт. Граны та кайда. Эмеш туруп, амырап ала-ла, ичкери бастыс. Байла, ичкери јаныста.

Тектирдин үсти тың да јалан јер эмес. Мында каа-јаа тыттар, мөштөр дө бар эmdir. Је көп сабазы јыраалар. Андамында јаан-јаан таштар јадат. Јалду-Белдин күн-түштүк јаны чала јабызап бартыр. Анан ары база ла кырлар. Је он јаны јаар бир јаан өзөк көрүнди. Чала куу јаланду јер, онын ары јанында туулар бийик те, каскак та. Байла, монголдор анда ла јадып турган болор деп, экилебис шүүй соктыс.

Анча-мынча базаып барадарыста, бу ла алдыстан, јок јерден, јаан эмес сынду кижии та канайып та тура түшти. Кайдан чыга конгонын көрбөй дө калганыс. Коркый бердис. Кийген кебинин өңи јажыл-чоокыр. Олөңгө түңгей. Чоокырын көрзө, чала чечек ошкош. Пограничниктер.

— Јакшылар, балдар! — деп, ол бисле орустап эзендешти.

— Јакшылар! — эзендештис.

— Слер кайдаар барып јадаар, уулчактар?

Айдар сөс тө таппай калдыс. Экү бой-бойыска көрүштис. Је карын, кой кабырып јүргенисти эске алдым.

— Кой кабырар јер көрүп јүрүс.

Онон таныштыс:

— Мен Шатра — дедим.

— Мен Арыскан — деп, карындажым айтты.

— Мен Гриша — деп, ол айтты.

Мен көрүп турзам, Гришанын кийинде база бир кижии бар эmdir. Ол јаан таштын кийинде. Кийими чоокыр. Ийтин кулагы талбас эдип калды. Чала эдим соой түшти.

— Слер, балдар, бу јерге көп лө јүрбегер. Мында граница — деп, Гриша айтты.

— А кемле границалап јат? — Арыскан сурады.

— Монголияла. Карындаштык ороон — Гриша кўлўмзиренип, каруу берди. — Ол туку бөлўк агаштан ары олордын јери. Бу јерден ыраак јок ўч өркө койчы бар. Олордо слердий уулчактар база койлор кабырып јат. А, билереер бе? Ол кичинек-кичинек уулчактар ла кызычактар атла коркышту јакшы јўрўи јат.

Бис Гришанын куучынын сўрекеј соныркап уктыс.

— А олордын койы бу гранга јуук келип, отоп јат па? — деп, Арыскан база сурады.

— О-о, келип јат. Былтыр, керек дезе, гранды ажа конгондор. Кайра бис айдаганыс. Арай ла болзо, бу Јалду-Белге чыгып келер эди.

— Эмди келзе, слер олорды божодыгар — деп, Арыскан кўўнзедеи.

— Койлорды ба? — Гриша кайкап чыкты.

— Койлорды, монгол койчыларды — Арыскан чокымдады.

— Јо-ок!.. Ол јараба-ас, балдар.

— Не јарабас? Бис најылык ороон ине — деп, мен куучынта кириштим. — Чын ба, Арыскан?

— Чын!

— Је, онызын мен билбезим... Көргөй — Гриша бистен айрыларга сананды ошкош. — А слер, уулчактар, монголдорго не туштажар кўўнигер бар? А?.. Не унчукпай тураар?

Унчукпай канчаа турар, айттым:

— Куучындажар. Таныжар... Најылажар.

Гриша турнабайыла гран ары јанын ајыктайла, айтты:

— Бот, көригер.

Озо баштап мен көрдим.

Гришанын айткан јеринде көп койлор јўрди. Олор иле, торт ло бистин бу ла алдыбыста немедий. Онын јанында ату эр кижи јўрў.

— О-о, кандый улус! Бис ле ошкош — деп, Арыскан кайкайт. — Јаныс јўзи иле көрўнбейт, је тўнгей ле, биске тўнгей.

— Тўнгей, тўнгей! — деп, Гриша турнабайын алып, айтты. — Бот, монголды көрўп алдыгар. Койлоры бистин ле койлор ошкош. Чын ба? Чын. Је эмди јаныгар.

Бис Гришала эзендежип, адысты јединип алып, Јалду-Белден койлорыс јаар бурылдыс.

5. ЭНЕМНИНГ КАЙКАЛЫ

Адам ла энем экелген тузын бир бежен алтам кире јерге тўгўп салдылар. Одордон келген койлор тўккөн туска тизиле бердилер. Кезиктери тусты кўўни јеткенче ја-

лап, туура баргылайт. Жалабагандары ичкери ле албадангылайт. Кажызына ла тус керек.

— Тузуркап калза, олор түгин де жиже бербей — деп, бу ла күндерде энем айдып турган эмей.

— Тус жибееи бир айдаг ажа берген — адам унчуккан. Бир кезек күндерде койлор, айылга ла жууктап келзе, тус жаар мантажар. Ачу тус торт ло суузыны чылап. Онон ло айрылар күүндери жок ошкош.

Бис койлоор күн, адам ла энем үч катап тус коштоп экелген эмтир. Кезигин чога салала, тольло жаап салгандар. Узун жайга чыдажар учурлу. Сегис жүстен ажыра койго кирелү тус жетпес эмей. Кураандарга олор керек жок. Энезин ле эметен болзо, ол ло болотон.

Эки-үч күнге энем койлоды. Онын күрен чырайы там күнге күйүп калганын көрөргө солун.

Энемнинг тулундары узун. Ак-ак жыламаштарды олордын учына жараштыра өрүп алган.

— Бүгүн Жалду-Белде койлогом. Санг башка. Санаамда кем де мени жаантайын ла ажыктап тургандый — деп, энем кайкаганду куучындады.

— Сеге анайда тегин ле билдирген болбой — адам керекке албады. — Таныш эмес жерде жаантайын андый. Меге де анайда билдирген. Же не де көрүнбеген.

— Айла бу жерде көрмөс бар? — энем чала чочыдулу айтты.

— Бу сен жаш бала ба? — адам кайкады. — Уйалбайдыг ба бу балдардан?

— Тегин айтпас па? — дейле, энем унчукпай барды.

— А биске де андый болгон — Арыскан кенетийин айда салды.

— Слер анда качан болдыгар? — адам кату сыркынду сурады.

— Бис анда койлобогоныс — дедим. — Жалду-Белге чыгарга сананганыс, же чыгып ла келеристе, койлор үркиирде, ойто сунуп түшкенис.

— Көрдинг бе? Койлор тегин жерге не үркиир — энем сап тудунды. — Ол тегиндү эмес.

Энем андый ла коркынчак эмес болгон. Байла, нени де сескен.

— Удабас жартала бербей ол — адам айтты.

— Жартала берер — деп, Арыскан жөмөшти.

— Онон койлорды айдайла, санг төмөн түш жатсам, жаан эмес жырааныг ары жанында не де кыймыктаган. Санаамда, **кижи ошкош.**

Энемнинг бу сөстөри мени чочыдып ийди. Айса болзо,

Гриша ла онын нөкөрлөри Жалду-Белге келгелекте, шпион гранды өдүп келген. Кайдаг билер оны. Гранда аярынар керек деп, энем бойы айткан болгон.

— Эртен Жалду-Белге бис койлоп барарыс — деп, мен жөп чыгардым.

— Жок... Болзын — энем токтотты. — Улай ла анаар койлоорго жарабас. Јер жок эмес. Мында не аайлу элбек јер. Кажы ла күн башка-башка одорго айда. Олөнгинг корогоны да билдирбес.

Адам унчукпайт. Арысканда үн де жок. Адам ла энем балдары пограничникке јолыккан деп кайдаг билзин. Бис десе ологро эм тургуза ол керегинде нени де айтпаганыс. Айтса, база ла адылыжып чыгар. Унчукпаза торт.

— Је, балдар, койлогро тус төгүп салактар. Тузуркап калган болор — адам бисти айбылады.

Учү: Арыскан, мен адам — толь јабынтынын алдынан болчок-болчок тустарды алып, алдындагы ла тус салган јерлерге салдыс. Одордонг келген койлордын кезиги туска када ла бергиледи.

— Ада, а бу тус койлогро тату ба? — деп, Арыскан соныркап, јаш бала чылап, сурады.

— А кандый деп бодогон эдинг?

— Ачу деп.

— Эмди көрзөнг кандый эмтир?

— Тату тус.

— Э-э, балам, кажы ла тынду немеде бойынын сүүген курсагы бар.

— Меге шикир тату — Арысканнын көстөри суркурады.

— Меге конфет — дедим.

— Меге калаш — адам айтты.

— А энеме? — соныркадым.

— Энеге бе? — адам сананды. — Энеге... энеге ончозы.

— Канайып? — Арыскан ла мен бир үн кайкадыс.

— Ол ончо курсакты тату белетеп јат. Айдарда, ого ончозы тату. Ононг өскө онын аскан, белетеген курсагын бис јибес те эдис. Бис ончозын јип јадыс.

Адамнын бу сөстөри чын. Нени де айтпадыс.

6. БАЙРАМГА БЕЛЕТЕНИШ

Тенери кара булутла бүркелип, күркүреп баштады. Јааш болоры јарт. Турлуга көчүп келгели тамчы да јааш көрбөгөнис. Кышкы турлудан көчөр алдында баштапкы жаңмыр жаап ийген эмей. Је ононг бери күндер каан ла турган.

— Байрам тушта јааш жаабаза кайдат — деп, энем кородогон айасту айдып отурды.

Адам да андый күүндү. Арыска ла менин күүн башка: капшай ла байрам болзын. Биске жуук турлулардан улус жуулып, малчылардын күнин өткүрер. Жаан байрам. Журттын улузы журтта ла байрамдаар. А бис десе ыраак-ыраак турлуда. Эрте көчкөн. Ого коштой малчылардын күнин орой өткүрер деп колхозтын правлениези туку качан жарлап салган.

Ол күн эмди жууктаган. Эмеш ле сагы, байрам болор. Сөс жоктон. Же ол сүүнчилү күнге не керек? Көп тө неме керек жок. Озо ло баштап аттар. Чыйрак, кол-буды чичке. Жаңгыс јерге токтодынбас. Чала бијелеп турар. Бышкырып турза, анан артык. Чурайлап, бажын бийик тутсын.

Бистин аттар тын да чыйрак эмес ле. Же кызыл-јеерен атты алзан, о! Чек јалку деп бодоорын. А маптап, эди-каны эмеш изий берзе, ичкери ле сунар. Јалы эзинге, оттын јалбыжы чылап, јайылып турар. Бу атты адам минзе, ол тен бажын канкайтып, базыдын түргендедип ијер. Јелижи јымжак. Же мен минзем, јангыс ла базыды түрген. Бажы јабыс јүрер. Көрөр болзо, менин күчим чала јетпей туратан эмтир. Тискинди кыска тудала, кабыргазына бир эмештен тынғыда ныкыыр болзо, онын бажы бийик, кол-буттары бијелей беретени јарталды.

Кызыл-јеерен атты мен мензинип баштадым. Арысканнын күчи ого јетпес. Же адамнан тын ла блаашпас. Төрт аттын кажызын ла минейин десе, онын табы. Биске, балдарга, ол кандый атла койлоорын бойы айдар. Байла, кичинек балдарга јобоштон јобожы керек. Јожон атты ичиме јарадар күүним жок. Ол санаамды ада-энеме билдирбеске ле кичеенип јүрбей. Чөрчөктөөргө јарабас — мен јаан, Арыскан кичинек.

Малчылардын байрамында јарышка кызыл-јеерен ле ак-боро аттарды салар деп, адам жуукта ла куучындап турган болгон. Калганчы үч күнге эки атты чала ас откорор, көп таараар, база ары-бери маптадып ијер боло берген.

Јангыс та бис эмес, өскө дө турлуда белетениш өдүп турды. Ол јанынан адам ла јакшы билетен эмтир. Бис койлоп јүрзеес, адам бир эмештен турлуларга јүрүп, кайда не болуп турганын ончозын билер. Көргөн-уккан солундарды биске де айдып, сүүндирип турбай.

Бир күн адам айтты:

— Сен, Шатра, јарышта ак-бороны минерин. Арыскан десе кызыл-јееренди.

— А не?.. Мен кызыл-јееренди минейин деп, — ичим чым этти.

Адам менин санаамды билип ийген ошкош. Айтты:

— Ак-боро атка эмеш камчы керек. Сен, Шатра, Арысканнаң жаан, күчтү. Жарышта ак-бороны эки жандап камчылабазан, ол мангын арайладып ийер. Кызыл-жееренге ас камчы керек. Билдин бе?

— Билдим — дедим. Арыскан неме айтпайт. Онын санаазы, байла, жарый берген, ат жакшы. Оны ого минерге келилип жат. Же кем жок. Кайтса да, Арыскан кичинек. Күчи ас. Ат ла камчылаарга күчи чыгып калар.

— Ээрди база келиштире ээртеер керек — адам анаң ары айтты. — Шатрага мениң ээрим жараар. Ак-борого — энеңдийи. Ол кичинек. Эптү.

Арысканда үн де жок. Ол адамнын айтканыла жоп. Ат жаңынаң жөпсинбей де турган болзом, же адамнын сөзинен канайып чыгар. Кайтса да, учында шүүй соктым, мен карындаштан жаан. Ого коштой ол мени күчтү деген. Бойынын ээрин берип жат. Айдарда, адам меге иженип жат.

— Канча кире ат жарыжар? — деп, адамнаң энем сурады.

— Жети турлудан, байла, бир он эки ат туружар.

— Бар ла эмитир — энем кайкады. — Баштапкы жер алгандарга сый эш болор бо? Айла, тен, калас ла неме бе?

— Колхозтон улус келер ле болбой — деп, адам иженчизи жок айтты.

Энем байрамга жетире база да тегин отурбады. Меге ол кызыл бөстөн, Арысканга чаңкыр бөстөн чамчалар көктөди. Биске жаңгыс ла кийдирип көрөлө, ой бө, жок по деп, оноң кайырчакка салып койгон. Оноң бойынын түлкү бөркинин күреезин, чачагын жаңырткан.

Адам дезе ээрлердин колондорына ажару этти. Арысканнын ээрин көрзөн, ичинг күйер. Онын алдындагы кажына ак беленгирден чолмон кезип, кадап салганын көрөргө дө жараш. Куйушкандары шынкырап турар. Мениң де ээрим коомой эмес. Кееркедүлү, колондоры бек. Үзегилери чололу.

Же ээр ээр ле. Керек онызында эмес. Керек — аттарда. Олорды ла жакшы соодып, мангын кирезинде тудуп, жарышка ла белетеер керек. Ол жогынан олор тың мантаган койго до жетпестен айабас. Семиреле, нетее болуп турбай. Терленкей, арынкай болуп калар...

Бир күн угулып келди: бистин турлуга монгол айылчылар айылдап келерден маат жок деп. Олорды бистин аймак кычырып, мал-ашта улустың ижиле таныштырар.

— А балдары келер бе? — Арыскан соныркай берди.

— Онызын билбезим — деп, адам айтты.

— Келзе кайдат — амадап эрмекке кириштим.

— Балдар келбес. Жаан ла улус болор — энем бүдүмчиледи.

Арыскан уур тынып, эрмек айтпады. Көстөри кунукчылду. Чырайы соок.

Айылдын ичинде улуста үн де жок. Мындый учуралдар койчылардын билезинде ас болуп жат. Кунук та келзе, олор оны кемге де айтпас. Билдиртпес. Анайда ла өдүп калар. Биске, балдарга, ол база јарт. Жаан улустан көрүп турбай. Је Арыскан кичинек. Онын учун кунукканы билдирлү. Кем жок, чыдап, ол до окчо немени эмештен билип, үрене бербей. Андый жүрүм!

7. ЭКИНЧИ ТУШТАЖУ

Энем ле адама бир күн айттыс:

— Бүгүн бис койлоп барайыс. Узак койлобогоныс.

— Јарайт — деп, адам јөпсинди.

— Койлогор ло — энем јөмөшти.

Койлорды бис Јалду-Белге кабырарга күүнзеп, олорды ол јаар ууландырдыс. Адам ла энем калганчы өйлөрдө анда канча катап койлогондор. Је кемизи де сан башка сезим керегинде эрмек айтпас болды. Бис Арысканла экү чала чочып турдыс: Гриша, пограничник кижн, эмди Јалду-Белге канайып келбей барды деп. Черүге жүрер јылдары божоп калды эмеш пе? Андый болзо, јана берген.

— Јок, ол јанбаган. Мында — деп, Арыскан бүдүмчилү айтты.

Койлорысты јалбак јаар сан өрө башкарала, озолоп белге чыктыс. Аттарысты буулап салала, јаан ташка чыгып, граннан ары ыраак-ыраак тууларды көрүп отурдыс. Белде эмеш салкын бар эmdir. Агаштар, тойдогы улус чылап, јайканыжып, кожоннын ордына шуулажып турдылар. Јыраалар да јаан кыймыкта. Өлөн-чөп жүзүн-јүүр чечектериле эзинге база ла сыйматкан турат. Јагыс ла таштарда кыймык жок.

— Гриша келетен болзо — Арыскан ары-бери ајыктанып, айтты.

А не, оны кайдарга? — Арыскан нени сананып турганын билип, чокымдап аларга сурадым.

— Јолыгарга. Куучындажарга.

— Кем јо-ок, Гриша келер — дедим.

Баја Арыскан койды белден карап көргөн. Эмди менин барып көрөрим артты.

Койлор кырды өрө отогылап келетти. Јалду-Белдин тек-

тирине чыкканча, өй көп лө өдөр. Арыскан ла мен десе олор-дын бажында. Эзин серүүн. Таленколордын үни ичкери жа-ныста каа-жаа угулат. Агунанын да каткызы жаңыланып калат.

Кенетийин Арысканнын ады бажын серпий согуп, нени де сезип ийген чилеген. Ары-бери аяктадыс. Неме ле көрүн-бейт. Эрмектешпей де бардыс. Же ат онон ары ойто отой бер-гени бисти тоқынадып ийди.

— Э-э, уулдар! — деп, кийин жагыста орустап кенетийин кижини үнденди. Көргөн болзо — Гриша. Ол мында биске жолы-гала, жанбаган деп билдирди: ол ло чоокыр кийимдү, авто-матту, кында бычакту. Жүзи эмеш күрөңзимек өңдү болуп калтыр.

— Якшылар, Гриша! — деп, бис ого кылыс чөйдис.

— Не, база ла бого койлоп келдигер бе? — деп, ол соныр-кады.

— Слерге де жолыгарга — дедим.

— Слерди узак көрбөдис — деп, Арыскан сүүндү.

Пограничник база ла жаңыскан болды. База нөкөр бар ба деп суразам, жок деген. Ого коштой меге андый сурак бербе-гер деген.

— Удабас байрам болор. Айылдап келигер — Арыскан мененг озолоды.

— Бош болзо, айдыш жоктонг келерим.

— Жарыш болор. Койчыларда чыйрак аттар көп — деп айттым.

Гриша жагыска отуруп, чагкыр көстөриле сүүнчилү көрүп, бистин турлуда не солун барын сурайт. Анчада ла солун улустар болуп турганы оны жылбиркедет. Же бистин турлуда кем де болбой жат. Каа-жаа ла койчылардан бир-бир кижини айылдап келер. Онон өскө кем де жок.

— Бот, балдар, слердин турлуга монголдор айылдап кел-летен дежет. Көп улус болор.

Гришанын бу жетиүзи бисти база сүүндирди. Айдарда, эрте угулган табыш чын.

— Бис слерди малчылардын байрамына келзин деп кы-чырып жадыс — Гришага айттым.

— Алкыш... Мен сөс жоктонг келерим.

— А слер мында, беш күн мынанг озо, бу жерде болгонь-гар ба? — Арыскан Гришадан сурады.

— Болгом. А не? — Гриша кайкай берди ошкош. — Не-не болгон бо?

— Жок. Тегин ле сурап турум.

— Ол күн энем койлогон — дедим.

— А, байла, кандый бир түбек болгон эмтир. — Гриша не болгону билип аларга кичеенет. — Айтсагар, карындаштар.

Энемнин чочыганын айтпаска турала, айттым:

— Онын айдыжыла болзо, кем де оны жыраалар ары жанынан көрүп тургандый болгон. Ол керегинде айткан.

— Мен ыраагынан көргөм лө. — Гриша куучындады. — Же сестирбегем... Кем жок. Слерде де, эненде де сескир бар эмтир. Ол жакшы. Андый да болзо, ажарынкай ас. Гранга жуук жаткан улус жагыс та сезинкей эмес, же анайда ок ажарынкай, чокымчыл болор керек.

Гришала куучындажып турганчаас, койлор отоп, тектирге чыккылап келди. Түрген согушту эзин токтомы жоктон серүүн тыныжыла үстинен төмөн жыбарлап ла турды.

Jaан удабай Гриша жүре берди. Ненин де учун оныла жоко барар күүним келди. Пограничник агааш аразы дөөн кире берерде, Арыскан айтты:

— Бис качан гранда мынайда каруулда тургайыс не?

— Э-э, карындаш — дедим, — гранла бис таныш. Керек десе Гришала нөкөрлөжө бердис. Экинчи туштажу өтти. Эмди коркор-үркер неме жок. Байрам болзо, айылдап келер, көрөринг де.

Койлор тектирге отогон ло. Жагыс ла күн кырга отура берерде, оморды бачымдап түжүрдис. Түжине койлозо до, же арыганыс билдирбеди. Койлордо не болзын, одордон келген ле бойынча, туска кадала бербей. Тус омордын чек ле шикири ошкош.

Жылдыстар, одорго чыккан койлор чылап, тегериде андамында тазрап, мызылдажып чыктылар.

8. ТАРБАГАН БӨРҮКТЕР

Чын да, бооро көчүп келеристе, Арысканла экү тарбаган бөрүктү болорыс деп иженгенис. Ол ижениш бүткен. Энем бис экүге тарбаганнын терезинен кулактааш кышкы бөрүктер көктөгөн. Өндөри чала кыссылтым.

— Көгүспек база керек — деп, Арыскан энеме айткан.

— Жагыс слерге көктөйтөм бө? Адаарга бөрүк керек жок по?

Онын бу сөстөри ачимчылу угулды. Адама килей бердим. Арысканда үн де жок. Адам нени де айтпайт.

— Адага бөрүкти эдип салзам, сеге көгүспек болор — деп, энем айтты. — Тарбаганнын терези көп эмес. Кайдан алатан оны.

Энемнин комыдаары жолду. Тарбаганды көп өлтүрөргө.

база жарабас. Өлтүрери жанынан кемжу жок болзо, кырларда тарбаган артпас эмей. Биске канча керек, анчаны ла адар. Эмезе чакпылаар. Артык керек жок. Город жерден келген улус оморды кырайын ла деер. Артыгынча. Артыгын базарга апарып садар. Баалуга. Кемге керек, алар ла: акказын карамдабас. Онын учун тарбаганды ас адар эткен. Андый жоп бар. Онызы жакшы. Ол жангы бистинг тууларда ончозы жарадып жат. Койчылар бойлоры билер, оморго канча керек, анчаны ла адар, чакпылаар.

Тарбаганды андаары жанынан бистер де билерис. Же биске, оок балдарга, жаан улус база жай бербей жат.

Мында жуукта ла Арысканла экү эки тарбаган атканыс. Бирүзи жаан, экинчизи чала кичинек. Кичинеге шыркаладала, арай ла ичегенге кире конбогон. Карын, жыга адып алганыс. Ичегени дөбн кирген болзо, ол анда ла өлөр эди. Тегин жерге. Мындый керек анчы улуска жарабас.

— Шыркалу тарбаган арай ла ичегенине кире конбогон — деп, Арыскан адам ла энеме айткан. Шыркалаш жанынан кемге де куучындаба деп жакырын ундып салгам.

Адам угала, айткан:

— Э-э, уулдар, тарбагандар шыркалап турган болдыгар. Шыркалу болзо, омор ичегенинде ле өлөр. Оны ундыбагар. Быжу адар керек. Бачымдабас керек. Жыга аткадый арга жок болзо, тийбе. Эртенги күн база бар. Ол быжу. Чокымдап атсанг, не шыркалайтан эди.

Ол күннен ала адам биске мылтыгын чала ас берер боло берген.

— Мында граница. Пограничниктер жүрүп жат. Мылтык көп атсабыс, мылтыгыбысты айрып алар — деп, ол биске жакыды.

— Кайран тарбагандар. Слерге бөрүк, меге көгүспек керек; тарбагандарды көп адарга база жарабас — деп, Арыскан комыдады.

— Ачаптанба, балам. Ончозы бир уунда болбой жат — деп, адам карындаштын бажын сыймап, айтты. — Кажы ла неменин кеми бар... Же сеге көгүспек болор.

Ол бойынча бис тарбаган керегинде көп куучындашпандыс. Же бир күн Арыскан ла менин тургускан чакпыга жаан тарбаган соктырган. Та канайып колын үзе соктырбаган. Бис экү оны жүк арайдан ла өлтүрүп алган эмейс. Бот бу ла тарбаган Арысканнын тизезин жара тарткан эмей. Не де-зе, мылтык албаганыс. Колдо камчыдан өскө неме жок болгон. Арыскан оны канча катап камчыла сокпогон деер. Тарбаган тымып жада берген. Карындаш бодогон: өлгөн. Чек

жууктай базып келерде, тарбаган чурап келеле, штаннын чокпойгон тизезинен ала койгон. Жырта сого берген. Карындашта кут та жок. Анайып туруп, оны ташла согуп, өлтүрүп алганыс. Онын учун бир күн Арыскан, адамнын тарбаган бөрүгүн көрүп, айткан болгон:

— Бу тарбаганды бис өлтүрбеген болзоос, адамнын бөрки капшай көктөлбөс эди.

Адам бу сөстөргө ачына берди ошкош. Же ол ло ок тарыйын, энеме көрүп, күлүмзиренеле, айтты:

— Эйе, балдарым эмес болзо, энегер бөрүкти кайдан көктөзүн. Жангыс та койчылар эмес, же анайда ок менде анчылар да өзүп жат. Жакшы, жакшы, Арыскан.

Адамнын бу сөстөри жангыс та Арысканга эмес, меге де учурлалган болгодый. Санандым: мылтыгын улай ла берип турган болзо, анчы болор эдис ле. Каа-жаа адып турзан, анан кандый туза.

Энемниг адама көктөгөн бөрүги талдама. Жаан, эптү.

— Бир жаан иш божогон — деп, энем унчукты.

— Кандый жаан иш? — ондободым.

— Тарбаган бөрүктер көктөлгөн... Слерлер эмди кышка жарымдай белен.

— Жайгыда канайып кышка белетенетен? — Арыскан кайкап чыкты.

Энемниг эриндеринде күлүмжи көрүнди.

— Чанакты жайгыда белетеп жат, абраны десе кышкыда. Андый кеп сости укканаар ба?

Арыскан меге көрди. Мен — Арысканга. Жок. Бис андый кеп сости укпаганыс. Төмөн журтта, анчада ла жажы жаан улус, жайгыда чанактар эдип туратанын көрүп туратаныс ла. Же ол керектен кеп сөс чыгарын билбегенис.

— Айдарда кышкы бөрүкти жайгыда, жайгы бөрүкти кышкыда көктөп жат па? — ненин де учун Арыскан сурады. Мен болзом, сурабас эдим. Жарт. Кичинек кижги, байла, жетире билбей турган.

— Эйе — деп, энем айтты. — Тарбаган бөрүктереер белен. Кыш келзе ле, кийгилереер.

— Бойоорго көктөгөнөөр бө? — сурай соктым.

— Жок... Онон.

Нени де айтпадыс.

9. УЗАК САКЫГАН АЙЫЛЧЫЛАР

Турлуга озо ло баштап колхозтын зоотехниги келди. Онон — автолавка.

— Эртөн айылчылар мында болор. — Мындый сөстөр турлудан турлуга жангылана берди.

Эки жаан машина — автолавка-магазин. Койчыларга аш-курсак, бөс, жүзүн-жүүр белен кийим. Кебис, палас кайда деп. Не жок деер. Узези бар. Алайын ла дезен, акчангы кодор. Бер, ал. Кеп болзо — кий. Курсак болзо — жи. Санаан жеткенче.

Je бир кайкамчылу неме: олор келеле, бистин айылдын жанына эки жаан байкан кере тартып ийгени. Бирүзине эр улус, экинчизине үй улус конор дешти. Учунчи байкан — аш-туска. Чала складка бодолдоп тургускан ошкош.

Эр улустын ижи көп болтыр. Кой сойып, оны жазап кайнадар. База жарышка аттар белетеп, ого туружар оок балдарды ажындыра анылаар керек. Je жарыш болотон байрамду күн айылчылар келген күнде болбос. Эртезинде өткүрилер. А белетениш өдүп ле жат.

Jaан улус жуулар күн мен Арысканла экү койлодым. Бойысла кожо турнабай алып, ыраактан, кырдын бажынан, айлыстын жанында не болуп турганын — ончозын түжине шиндегенис. Андый да болзо, бир кезек иш көрүнбей турган.

О-о, энгирде келер болзо, көп лө неме эдилген. Байкандардын ичинде кебистер жайып салган. Орындар туруп жат. Ортозында жаан эмес стол. Электроот күйер лампочкалар кондырганы кайда.

Тышкары десе узун стол-такта белетеп салтыр. Айылдан эмеш ыраак. Тоолу тыттардын ортозында. Арыскан ла менин шүүлтемле болзо, улус көп болор. Жайгы өйлөрдө бистер ыраак турлуларда нени де көрбөй жадыс. А бүгүн, эртөн — жаан жыргал. Бир жанынан малчылардын байрамы. Онон — солун айылчылар. Монголдор. Олорды бис качан да көрбөгөнис. Историядан кычырганыс ла. Керек десе журуктар да болгон. Je эмди көслө көрөтөни — неден де артык. Кулакка укканы жаан керек.

Эртезинде бистин турлуга жуук жаткан койчылар жеткилеп келген. Көп нургуны эр улус. Үй улус ас. Байла, койлогылап арткан. Балдарынан кем де келгилебеген. Мында десе Арыскан ла мен. Өскөзи жаан улус.

Күн тал-түште ле үч «ГАЗ-69», бир кузовту машинала кожо жаан эмес автобус жеткилеп келди. Газиктерден айылчылар чыкты. Олор — монголдор. Үч эр киж, экүзи үй улус. Үч бала! Экүзи уул, калганчызы кыс.

Озо ло баштап бисти кайкаткан неме — олор алтай улустын тонындый тонду. Жангыс ла тондорынын ичинде түк жок. Бөс ичтү. Je эдими, күреелеп эткени, кур курчанганы, кий-

ген бѳүги чек ле бистинг улустыйына тўней. Кезиги кирзовый сопокту. Шляпа бѳрўктў.

Куучыны башка. Машинадан тўжеле, кол тудужып якшылажарда, «Сайн байн уу!» — дешти. Айдарда, «Якшылар!» — дегени эмтир. Адам ла энем, ѳскѳ дѳ улус олорло озо баштап алтайлап «Якшылар!» деп эзендежеле, ол ло тарыйын «Сайн байн уу!» дештилер.

Олорло кожо бистинг колхозтынг председатели, партийный организациянынг качызы, керек десе кышкыда школдо пионервожатый болгон Карагыс та једип келтир.

Айылчылар улусла таныжып, анча-мынча эрмектешкен сонында, олорды ажанар столго апарып отургыстылар. Олорло кожо ўч бала. Бис олорло эм тургуза куучындашкалак. Бир уулчак мененг узун. Экинчизи Арыскандый ла. Болзо-болзо, эки-ўч ле класста ўренип турган ошкош. Кызыкактынг сыны база ла кичинек. Бис олорды ајыктайдыс. Олор — бистерди. Куучындажар арга эм тургуза јок. Ого коштой бис экў айылданг ыраак јок койлорысты кичееп турдыс: јаан улус айылчыларла кожо. Айылчылар келер кўн койлорды айылданг ыраак јок кабырар деп куучын болгон.

Курсак јиирденг озо председатель — Кыпчак Айтпасович кыска куучын айтты. Баштапкы эрмектерин ол алтайлап айтты. Онон оны орустап кѳчўреле, анан ары орустап ла куучындады.

— Бу Јалду-Бел деп турлуда областьтынг јарлу койчызы Амыров Шуну ўйи Чечекле экў койлоп јат. Јайгы ѳйлѳрдѳ олорло кожо эки уулы. Олор эне-адазына јаан болужын јетиргилейт. Је бўгўн бистинг айдарга турганыс мындый: Шуну ла Чечек јўс эне койдонг јўс јирме кураан алган... Кыш коомой, қату ѳткѳн. Јас кадаарлу, соок болгон. Је бу улус малын тўни-тўжи кичееп, андый једимдерге јеткен. Тўктинг планы бўткен. Онынг учун бистинг монгол айылчыларыс олордынг иштеги једимдериле таныжарга келгендер. Бис ого сўўнип, оморкоп јадыс... Эмди Шуну ижи керегинде бойы айдып берер.

Председатель сѳсти адама береле, јерине отурып алды.

Айылчыларданг озо келген улус адама айдышкан: айдар сѳзингди озолодо чаазынга бичип ал деп. Адам чаазын алып, бичиген ошкош эди. Је эмди, куучын айдарда, ол куру чаазынды экчей тудала, ижи керегинде айдып ла турды. Адам узак куучындаар эмес. Бир ле эмеш айдала, је божоды ла дебей. *Не ас дешесе, нени кѳп айдатан деер.* Бўгўн андый ок кыска сѳс болды. Је карын, Кыпчак Айтпасович, јажы јаандап калган кижы, адама не ас деп айтпады.

Сөс келген айылчылардын бирузине берилди. Сомоннын жааны болтыр. Ады Ухаантай. Монголдоп бу сости сагышту, керсү деп айдатан дешти. Ухаантай оныла кожо кемдер келгенин таныштырды. Бир үй кижинин ады Монос (Мойл) болды. Монголдон алтайга көчүрзе — жодра. Бистин жерде жодра деп атту улус та бар, жердин де ады учурап жат.

Монос Монголияда иштин баатыры. Бистийиле болзо, — иштин жуучылы эмезе геройы. Айдарда бу ла Монос жүс койдон жүс он эки кураан алган. Эки жылдын туркунына андый једимдү болордо, быјыл иштин баатыры деп ат адаткан.

— Быјыл јаскыда кадаарлу күндер болбой, ого коштой јеткилинче азыралду болгон болзо, жүс эне койдон жүс одус кире кураанды сөс јоктон алар эди — деп, Моностын куучынын экинчи айылчы кижиге көчүрдү.

Онон лаптап угуп турар болзо, чын ла, бу Монос бистин граннын ары јанында Цаган-Нур деп жерде турлуланып турган болтыр. Цаган-Нур дегени ак көл. Јайгы турлузы бу көлдөн ыраак јок. Ол Јалду-Белден көрүнүп турар. Онын учун койлорды, атту улусты бис көрүп турбай. Турнабайла. Гриша баштаган эмей. Эмди бис адабыстын турнабайыла көрүп јадыс.

Монгол айылчылар амырап турган өйдө, Карагыс бисти омордын балдарыла таныштырды. Кичинек уул Моностын бежинчи балазы эмтир. Кыс дезе Ухаантайдын. Сыны жаан уул, Цэдэп, сегизинчи классты божоткон. Моностын уулы Сурэн. Кыстын ады Алимаа. Бу балдар ончозы Цаган-Нурды айландыра турган турлулардан.

Сурэн ле Алимаа үчинчи класска көчкилеген. Бистин Арысканла јажыттар.

Таныжып, куучындажып турдыс. Монгол балдар орус тилди база үренип турган эмтир.

— Бистин төрөл тилис алтай тил. Орус тил — экинчи төрөл тил — деп, мен орустап айттым.

— О-о, бис орус тилди база төрөл тилис деп үренип јадыс — чала туктурылып, Цэдэп айтты.

— Кандый јакшы! — Арыскан сүүнди.

— Орус тил ончобуска јакшы, — мен коштым. — Ол ончобуска күн ошкош. Күн јагыс. Ончо улуска, ончо тындуларга... Улус башка-башка, је күн јагыс. Јердин үстинде тындулар башка-башка, је ол ок күн. Јагыс күн. Күн ончобуска јалакай көстү. Онын чогы ончозына једижип јат. Кандый јакшы!

— Јакшы, јакшы — деп, Цэдэп јөмөшти.

Је ненин де учун бойымнын айткан сөстөримнен кемзи-

не бердим. Өткүрө көп эрмектер айдып ийдим ошкош. Ончозынаң сагышту көрүнерге туру деп, айылчы балдар сананза... Уйатту. Бу санаамнаң кемзинген бойынча, айттым:

— Күн ажып бараат. Бис Арысканла экү койлор жуур учурлу. Слер мында болыгар. Амырагар — дедим.

— Амырагар — деп, Арыскан байкан жаар колун уулады.

— Чын, чын. Амырагар, — Карагыс, байадан бери унчукпай турган кижини, база күүнзеди.

— Жок, бис арыбаганыс — деп, Сурэн айтты. — Бис база койго барарыс.

— Мен база — Алимаа айтты.

— Бис ончобыс барарыс — деп, Цэдэп күлүмзиренди.

— Ончобыс болзо, баралы — дедим.

Бис койлорды жангыс жерге чүрчө ууй жууп, айылдын жанына айдап экелдис. Олорды ол ло тату тузуна экелеле, келзеес, улус энгир ажанышка жангы ла отургылап жатты.

— О-о, бистинг койчыларыбыс келген — деп, адам ончобысты жаан улустаң башка столго отургысты.

Энгир кирип, анда-мында жылдыстар көрүнүп башталды. Жылу жыбар согот. Куштардын үнин бис түштең бери чек укпаганга түңей болгон. Эмди торт угулбайт.

Жаан улус сүүнчилү. Анча-мынча өй өткөндө, кожон чөйилди. Озо баштап алтайлап, онон монголдоп. Орустап десе «Москва жанындагы энгирлер» деп кожон. Монголдор до, бистинг де улус оны туктурлу жоктон кожондодылар...

Саң башка, бистинг турлуда — электроот. Ажаныштын кийинде айылчыларга ла бистинг улуска киножурналдар көргүзилди. Экранда — область. Бистинг. Бир көрзөң — койлор, бир көрзөң — жүзүн-жүүр мал: сарлыктар, жылкылар, уйлар, кой-эчкилер. Кезикте ай-карагай мүүстү сыгындар. Алтайдын агаш-тажы, суулары, бийик ле жабыс туулары. Олортен алдында ээчий-деечий өдүп жадар. Кайда ла улус, улус. Олор мал, агаш ижинде. Жалаңда — аш, сууларда — электростанциялар. Туулар ла улус, ар-бүткен ле улус.

Жылдыстар теңеринин түбинде койып, мызылдажып турды. Же бистинг турлуда электроот олордон жаркынду. Улус сүүнчилү. Кандый да текши санаа, амаду, иш — ончозы кемге ле жуук. Ол байла, мал-кушта турган улусла колбулу. Ар-бүткенле тудуш.

Уйуктап жадала, анайда узак сананып жаттым. Монгол балдар, айылчылар, айса болзо, база анайда санангылап, уйуктап жат. Уйуктаар алдында кижини нени ле сананбай.

— Эрген тура эрте турараар, балдар — деп, энем биске айтпаган болзо, бис түн де ортозына жетире тышкары оттын

янында эмезе электрооттын жарыгына жүгүришип ойноор ло эдис.

Учында от күүдүрген мотор до тымып калды. Ийттер үргүлөп турала, шык этти. Айылчыларга жолыгарга ла байрамга келген койчылардын бир кезиги база жангылаган. Эртең ойто ло мында жуулар. Жаан байрам, жылу туштажу, жүректен куучын болор.

10. СУРЭН ЛЕ АРЫСКАН

Таң адарда ла, жаан улус: адам ла энем, кече энгирде аркан эки-үч эр кижин кыймырап баштагандар. Олор казан-ай-ак азып, жүзүн-жүүр иштер эдип турдылар.

Жаан улусла кожо турбадым. Ойгонзом до, уйкум жетпегени билдирет. Арыскан «көөп» ло жат. Мененг кичинек те.

— Тур, Шатра! — адам ойгосты.

Турар күүним жок. Анча-мынча жадала, ойто уйуктап калтырым. Та кандый да табыштан улам ойгоно чарчап, тура ла жүгүрдим. Мени ээчий Арыскан. Төжөк тө жуубай, тышкары болдыс. Күн кара жерге тийип калтыр. Куштардын үндери жаңыс ла күзүңгиленип турды.

— Түшке жетире не уйуктаган? — энем кайкайт.

Монгол најылар кожогонын янында. Жүстерин жунгулайт. Балдары да анда. Арысканла экү уялып турдыс: күн өксөгөнчө уйуктагылап калганис.

— Сайн байн уу! — жунунарга келеристе, олор эзендешти.

— Сайн байн уу! — омок эзендештим.

Суунын үсти күнге мөңүңделип, жалтылдап, көс кылбыктырат. Коркырап, агыны кожондойт. Койлор дезе одорго чыгарга жаңы ла жадынынан тургылайт.

Ажанала, колхозтын председатели Кыпчак Айтпасович баштаган монгол айылчылар бистен үч-төрт беристе жерде турлуга бардылар. Олордын балдары кожо ло. Бис артып калдыс.

— Олор удабас ла ойто келер. Бистин турлуда байрам өдөр — деп, адам ла энем үн алышты. — Слер, балдар, койлорды узак божотпой, кабырыгар... Бис байрамга белетенейис. Айылчыларды, улусты күндүлеер керек.

— А бисти? — мен энчикпедим.

— Слерди де. Балдарымды жылымзу курсакла азырабазам, кемди азыраарым? — энем сүүңчилү айтты.

Эки частын бажында бистин турлуда улус көптөй берди. Айылчылар да эки турлуга чүрче барып келгендер. Эмди олор ончозы мында.

О-о, эбире көрзөн: аттар ла аттар. Оноң ыраак жок койлор. Ыраак-ыраакта уйлар отогылап жүрет.

Автолавкалардын садучылары жүзүн-жүүр бөстөрүн, кепкийимин кере тарткан бууга илгилеп алган садуларын башкарат. Айылчылар да анда. Бойлорына жараган кеп-кийим алгылайт.

Аттардын бышкырганы угулат: байла, жарышты сакыгылап, тер чыкканча мантаарын сескилеп турган.

Күндү-күреенин кийнинде — байрам! Малчылардын күни! Каа-жаа улус: колхозтын председатели, партийный организациянын качызы, зоотехник, садучылар бу байрамды экинчи катап өткүрүп жаткан болзо, бис баштап ла. Олор албатынын ижиле, кайда ла болзо, колбулу турганда.

Узада тургускан стол кызыл жабынтылу. Устин бу ла эбиреде жалангын чечектериле кееркеткен. Столдын кийинде сүүнчилү айылчылар. Колхозтын жамылулары, койчы адам. Эки турлудан эки эр кижиле бир уй кижиле. Жуулган улустын жарымызы анда, жарымызы бала-барказыла бу жанында. Монгол балдар бисле кожо. Мында. Биске де сүүнчилү.

Келген ончо айылчылар куучын айткан. Бойлорынын тиле. Олор нени айтканы биске жарт: көчүрүп бергенде.

Же бу ла улустын ортозында, бистин эн жуук нажыбыс — Гриша. Гриша Сомов. Пограничник кийимин кийип алган. Старшина. Фуражказы жап-жажыл. Көрөргө эптү. Ол куучынчы да, сүүнчилү де.

— Келип бого отурыгар — деп, председатель оны кычырган. Гриша десе болбогон. Ого мында жакшы. Отурган жери Арыскан ла менин ортобыста, улустын куучынын жылбиркеп угат.

— Эмди монголдорды көрдигер бе? — биске араай шымыранат. — Кандый улус эмтир?

— Жакшы улус — деп айттым. — Бис ле ошкош. База койдо иштегилеп жат.

— Мен билерим — деп, Сомов шымыранды.

Оноң унчукпай бардыс.

Улуска сый берилди. Адама десе радиола. Батареялу. Айылчыларга да сый болды. Олордын балдарына колхоз база сый берди. Кажызына ла бичиктер, агаштан эткен шонкорлор.

Жуун божоордо, ат жарыжы башталды. Бис оны канча кире сакыганыс! Ол күн — бүгүн! Бүгүн биске аттардын чыйрагын, бойыстын атка чаап билер эпчиликти көргүзөр ой. Бу ойди биске байрам сыйлап жат. Жарышта адын озолозо, сен де озочыл. Артып калзан, сен керегинде куучын да болбос-

JOSE

Je биске кажы ат эн чыйрак болгоны артык. Онон өскө амаду жок.

Жарыжатан аттарды жаан улус экелип, балдарын миндирди. Адам кызыл-жееренди ле ак-бороны экелип, ээртеп, айтты: — Je, кызыл-жееренге Сурэн минзин. Ак-борого — Арыскан.

— Бу сен канайып турун, Шуну? — деп, энем калапташып чыкты. — Айылчынын балазы аттан жыгылза! Андый жанды сеге кем берген?

Энемнин чочыганын Монос билип ийген ошкош:

— Кем жок, Сурэн ат жарышта көп турушкан. Баштапкы жерди көп алган. Атла жүрүп билер... Коркыбагар.

— Канайып коркыбайтан?.. — энем аланзый берди.

— Алдырба-ас! — адам сүүнчилү унчукты. — Эр ине! Арыскан ак-борого минип ийди. Чала жожон ат болгон, эмди тен токтодынбай, жер чапчып, бышкырып турды.

Ненин де учун кызыл-жееренге Ухаантай минип, атту ончо балдарды баштап алып, бисти үч катап айланып, нени де бойынын тилеле айдат. Онон тура түжүп, колын өрө көдүрүп, база ле сөстөр айда берди.

Көчүрөөчи-айылчы айтты:

— Ол жангыс та кызыл-жееренди эмес, өскө дө аттарды мактап жат. Аттардын сыны элбек чөлдий, түс, коо. Бутгары чичке, чыйрак. Жалдары жалбырап күйген жалбыштый. Жарышта олор аткан октый түргөн мантаар.

Ухаантай атка Сурэнди миндирип ийди. Жарыш баштайтан бистин кижжи балдарды ээчидип алып, олорло кожо беш беристе жерге манла сала берди. Ого жетире мантатса да, же ол жарыш эмес. Аттын эдин изиткени болор. Жолго түнгей ле кирер.

Je онон бери келзе, — жарыштын бойы болор. Он беристе өткөн деп бодолор.

Улус бистин айылдын тууразында акка барып, жарышка баргандарды сакый бердилер.

Бир канча ойдин бажында ыраагынан баштапкы аттар келеткени көрүнди. Кезик улуста турнабай бар. Айдыжат: ол менин кара-керим турбай. Бирүзи сүүнет: о-о, менин чабдар адым куйундалып келедири.

Адамда үн де жок. Көзине турнабай да көдүрбейт. Ол оны Ухаантайга берген. Ухаантай эмеш көрөлө, Моноско сунат. Монос көрүп-көрүп, өскө нажыларына берет.

Күннин чогы изү. Санаамда, жарышып келеткен балдарды ол до соныркап көрөт. Онын көзи ачык-жарык. Жалакай чокту. Тегеринин түби чап-чапкыр. Эзин эмештен ле согот.

База ла бир канча өйдин бажында озо келеткен аттар нле боло берди. Эң алдында — кызыл-жеерен. Айдарда, ол Сурэн. Оны ээчий... күрен ат. Айылдаш турлудан. Учинчи ат — ак-боро. Ол күрен атка арай ла жетпейт. База ла эмеш албадан-за, једер. Онызында сөс јок. Ол жаңыс та аттан эмес, Арыс-каннан да камаанду. Бар-јок күчин салып, камчылап ийзе, эди-каны изиген ат калганчы чагына мантаар.

— Ак-боро озо келбейтен эмтир, Шуну — энем энчикпеди.

— Көрөр керек, көрөр керек — адам унчукты.

Көрүп турганчаас, ак-боро алдындагы экинчи атты келип өдө конгон. Эмди онын алдында кызыл-жеерен. Эки-үч ле катап јаан калыза, једижип алгадый. База ла, база ла эмеш. Ол тушта Арыскан Сурэнге једижип алар эди.

— Көр, көр! — деп, адам энеме араай айтты. — Арыскан-нын ак-борозы бүдүн-јарым алтамга озолоп ийди... Көр, эки... эки алтамга... Эки јарым. Удабас ла јаба једер.

Энем де сүүне берди. Бойынын балазы озолоп турганда, не сүүнбейтен. Моностын да јүзи кызыл-өрт ошкош. Уулы јарышта баштапкы јерде келеткенде.

— Бу Арыскан канайып турган? — адам кайкап чыкты. — Атка не јайым бербей јат... Көрзөн-көрзөн, аттын мойнын, бажын бош салбай јат. Ойто ло артарга турган не ол.

Эх, Арыскан, Арыскан! Не озолобогон! Туура тарткан кызыл бөсти эки ат төштөриле теп-тегненг келип үстилер. Теп-тегненг. Учинчи ат беш-алты ла калым кирези арткан. Оны ээчий келген аттар эмеш узак ла артып, једип келгендер.

Ухаантай, Монос Сурэнге удур јүгүргилеп, монголдоп нени де айдыжып турдылар. Сүүниш јаан. Адам да Арысканга удур јүгүрип, онын адынын жаагын сыймай согуп, айдат:

— Јакшы, јакшы, Арыскан, — деп, оноң Арысканнын магдайынан оком этти. — Јакшы, атты јакшы экелдин.

Јарышка турушкандар бир аай тургулайт. Олордын алдында Арыскан ла Сурэн. Экинчи ле үчинчи јерде болгондоры олордын кийнинде.

Гриша Сомов Арысканга ағылап, он колун көдүрди. Уул-чактар аттарынын ла үстинде. Аттар терлеп калган. Кайтса да, одус беристе өткөндө. Күннин чогына терлү түктери чала јалтырап турат.

— Атла јарышта баштапкы јерди Амыров Арыскан ла бистин монгол айылчыбыс Сурэн алды! — анайда колхозтын председатели Кыпчак Айтпасович айдала, јенүчилерге сый-лар берди. Јенүчилер аттын ла үстинен сыйларын алып, оноң не болорын сагыгылайт. Оны јарыш баштаган кижии айдар. Је кезик балдарга сый јетире берилгелек.

Сый экинчи ле үчинчи жерде болуп келгендерге база берилген. Ол до балдар ырысту. Жарышта турушкан балдарга, жаан эмес те болзо, сый база болгон. Не десе, олор ада-энезиле кожо жайыла тайгада. Мында жок балдар журтта, жалаң ижинде. Жаашты жааш дебей, изүү де болзын, соок то турзын — олор ончозы иште, колхозтын малын кичеер, кабырар жаан иште. Күнүн ле.

Кыпчак Айтпасович ончозын тоолоп, сүүнчилү, же оморкоп куучындаган. Учунда ол монгол до балдарды сыйлады.

— Олор до жайгы өйлөрдө эне-адазыла кожо малда. Жалаң да ижинде туружат — деп, председатель учунда айтты.

Цэдэп ле Алимаа база сүүнчилү. Көстөри ачык-жарык.

Ол күн эгирде, уйуктаар алдында, адам сурады:

— Арыскан, сен ненин учун адынды озолотподың? Сурэнге једижип келеле, эки-үч алтам озолоп жүреле, аттын оозын не тарттын?.. Ондобой јадым, айт.

Арыскан, уйкуга бастырып, араай унчукты:

— Айылчы нөкөрдү кизи канайып озолоор?.. Уйатту эмес пе?.. Јаманымды ташта, ада.

— Уйукта — деп, адам араай айдала, Арысканнын бажын эркелеп, сыймады. — Уйукта, балам... Кем жок. Онызы јакшы.

Чынын айтса, мен де, Гриша да — ончобыс кайкаганыс: Арыскан кайткан деп. Је кызыл бөсти эки ат тең-түнген ле келип табарарда, тын да кородош болбогон.

— Слер атла јакшы мантадып јадыгар! — деп, јанар башта пограничник Гриша Сомов оморкогонду үниле айтты. — Слерден кийинде јакшы гранчылар чыгардан маат жок.

Гриша кандый да теп ле тегин кизи. Ончо улуска јалакай. Куучынчы. Кокырчы. Чала балдарла көп куучындажар. Бодоорым: Гриша бистен тын ла жаан эмес деп. Је граннын јанында ол экинчи жыл жүрүмин өткүрип јат. Кайдан кичинек болзын. Бис оны канайып та кичинек көрзөбөс, ол түнгей ле жаан эмей.

Уйку алдында мен байаа ла Арыскан ла монгол балдар керегинде сананып јаттым. Арысканла экү оморды не аайлу көрүксеген эдис. Эмди не, тойо көрүп алдыс. Керек десе маргаанда да турушкан. Анан артык не? Не де керек жок. Эмди бистер јангыс та таныштар эмес, је најылар болуп калганыс. Баш болзын, андый ла болзо, биске база не керек эди.

11. ЈӨПТӨЖҮ

Эртезинде улус тын ла эрте турбаган. Меге ле анайда билдирген. Не десе, ойгонып келзем, күн өзөккө јетире тийип

калтыр. Куштардын үни эбиреде чыйкылдашкан, тейлеген деген күлүк тегериде теерип турганы көрүнгөн. Айдарда, күннинг жетире өксөп чыкканы ол.

Кожогонын коркырак кожон шуулты, эжикке чыгып ла келеримде, кулагыма жарт угула берди. Жунунатан жерис сууалгыштын ичкери алдында. Көрзөм, Ухаантай оноң базып келетти.

— Сайн байн уу, Шатра — деп, ол эзендешти.

— Жакшылар! — дедим.

— Ол туку, уулчактар жунунып жат — деп, ол орустап айтты. — Сени сагыгылап, узак жунунбагандар.

Мен кемзине бердим: айылчылар эрте турган турбай.

Кожогомо келзем, Цэдэп ле Сурэн бой-бойынын сыртын жунган, тен сыр каткыда эмтир.

— О-о, Шатра! — дештилер. — Кел, сыртыңды төгө, бис жунайыс — Цэдэп, тиштери кажайып, сүүнет.

Мен чамчамды ушта тарт ла. Келеле, сыртымды төгөп берзем, эки уул сууны кодууштап сыртыма урарда, эди-каныма изүү от тийгендий болды. Каткы деп неме чыкты. Чүрче ле суу чачыжып ийгенисти билбей де калдыс. Же, карын, токтой бердис.

Жүзимди, белимди коларткышла арчып, олордон сурадым:

— Слерлер качан жанарга тураар?

— Тал-түштин кийнинде — деп, Сурэн ле Цэдэп үн алышты. — Айса анан эмеш эрте — деп, Сурэн жемеди.

— Онызын жаандар айдар — деп, Цэдэп унчукты.

Эртен турагы ажаныштын кийнинде, койлор одорго чыккан өйдө, адам айтты:

— Шатра ла Арыскан, койлорды слер кичеегер. Бис бир-эки сагаттын бажында боочыга жетире айылчыларды үйдежерис... Слер тың ла ыраак барбагар. Боочыга жетире барбай, мынан да үйдежип салбайаар.

— А не, бис үйдешпейтенис пе? — Арыскан чала тарыган айасту сурады.

Мен де ачына бердим: бис, эки карындаш, монголдорды туку качаннан бери көрөргө сананганыс. Эмди десе, жолыгала, жуук таныжала, оморды үйдешпес! Бу не деп айткан сөс бу?

— Бис үйдежип барбазабыс та, алдырбас... Же айылдын жанынан оморды түңей ле үйдежерис — деп, адама айттым.

— Кандый көп куучын бу! — деп, энем кизирт этти.

Адам күлүмзиренип ийеле, айтты:

— Алдырбас... Жаңы нөкөрлөрүн үйдешпей база.

Ол бойынча Арысканла экү койлорды айылдан ыратпас, жуук ла тудуп кабырар деп жөптөштис.

— Слердин Цаган-Нур бистин Жалду-Белден иле көрүнип жат — деп, мен монгол балдарга айттым.

— Кайда ол жер? — деп, Сурэн жилбиркеди.

— Ол туку турган бийик тектир — деп, Арыскан көргүсти.

— Барып көрөктөр! — Алимаа, Ухаантайдын кызы, жардак жараш үниле айда салды. — Көрөктөр барып!

— Чын ла! — Сурэн сүүнди.

— Жалду-Белдин бажына чыкканча көп ой өдөр. Атту бактар — дедим.

Арыскан, Сурэн, Цэдэп, Алимаа, мен — ончобыс ээрлү аттарга түргөн минип, Жалду-Белге ууландыс. Оо-боо жетпей, бажында серүүн эзин соккон тектирге чыгып келдис. Арыскан-ла экү Монгол жаар улай ла көрүп турган жерге айылчыларды экелдис. Кырдын эзини киркиреп, кулактарга согуп турды.

— Ол туку! — деп, Арыскан он колун ичкери сунды. Мен турнабайды көксимнен суурып, Цэдэпке бердим. Ол эки көзине турнабайды жууктадып, анча-мынча ойдин бажында, кыйгырган айасту, айтты:

— О-о!.. Бистин Цаган-Нурдын үстиги жанындагы элбек чөл көрүнөт. Э-э, Сурэн, көр... Слердин койлор! Көр, ол жаан туунун эдегинде... Чек ле бистин алдыбыста немедий... Жуук!

Сурэн көрүп, та нени де монголдоп айдат. Байла, төрөл жери керегинде. Онон орустап, биске баштанды:

— Бис жылдын ла ол жерлерге келип, койлоп жадыс.

Онон Алимаа көрди. Ол до монголдоп та нени де айдат. Төрөл жеринин тууларын, кабырган мал-ажын көрүп ийгени жаан сүүнчи, ырыс болбой кайтсын.

Арыскан да көрүп, унчукты:

— Бот ол койлорды бис жаантайын мынан көрүп жадыбыс. Айса болзо, слерлерди де.

— Маат жок — деп, Сурэн айтты.

— Чын, чын! — Цэдэп оморкогонду жөпсинди.

— Слердин койлор бу белге чыгып жат па? — Сурэн соныркап сурады.

— Чыгып жат. Же каа-жаада ла — дедим.

— Кийинде, бу айдын учында, бис эки катап бого койлорысты чыгарарыс... Ол тушта көрөригер — деп, мен айттым. — Слерде турнабай бар ба? Бисти анан көрөргө күүнигер келет пе?

— Турнабай бар. Көрөр күүн база бар — деп, Сурэн каруу берди.

— Жок, слер жанып келзегер, ол бир иле жаланга чыгып, кызыл бөс илигер. Бис ол тушта слерди анда деп билип аларыс — деп, жөп чыгардым.

— Жараар — деп, Цэдэп жöпсинди. Слерлер Сурэнле анайда колбу тудараар. Бот Алимаа ла мен десе кайдан да көрүн-безибис. Бис Цаган-Нурдан ыраак жадып жадыс.

— Кат бичигер, — Арыскан артып калбады. — Бис база бичиирис. Жангыс ла орустап. Монгол тилди билбезис... Слер — алтай тилди. Орустап слер де, бис те билер... Жарайт.

— Жарайт, жарайт! — Цэдэп сүүнди.

Турлуга једип келзебис, монгол айылчылар аймак жаар атанарга белен эмтир. Олор бисти сакыгылап, чайлагылап отурдылар.

— Эне, бистин турлу бу ла белден иле — деп, Сурэн энезине сүүнип айтты.

— Чын ба? — дежип, ончо айылчылар кайкашты.

— Чын, чын! — деп, адам ла энем жарыш эдишти.

— Чын болор керек — деп, Ухаантай унчукты.

Ончо улус ненин де учун байаазынан сүүнчилү. Эрмек-куучындары тын, ачык-жарык. Күн тал-түшке жууктай бертир. Айылдын јанында кожого, айылчыларды үйдешкен чилеп, шоркырап, кожондогон аясту табыштанат.

— Көр, Шатра, Арысканла экү... Ол туку журукту альбомды. Оны биске Монос ло онын нөкөрлөри сыйлады. Олордын төс городы — Улан-Батор — адам столдын үстинде јаткан альбом жаар колыла көргүсти.

Ол жүзүн-жүүр журуктарлу јараш альбом болды.

— А слер сый бергенигер бе? — деп, Арыскан ада-эмененг араай шымыранып сурады.

— Бергенис, бергенис — деп, олор күлүмзиренип, каруу бердилер.

— Је јакшы болзындар! — монгол најылар бистин ончо койчыларла јакшылажып, машиналарына барып отурдылар.

— База айылдагар! — бистин улус күүнзегилейт.

Бистин, балдардын, жөптөрис туку туунын бажында айдылган.

Байрамга келген автолавка-магазинду машиналар, айылчылар, олорло кожо келген колхозтын башкараачылары — ончолоры атандылар. Олорды эки јандай ла ээчий байрамга келген койчылар, таг атту боочыга јетире үйдежип бардылар.

Арыскан ла мен колдорысты жангып, айылдын ла јанында артып калдыс. Койлор бар. Ого коштой — бисти, балдарды, јаан улус, байла, тын ла керекке албай турган болор керек. Онызы ачу.

Анайып бис монгол нөкөрлөргө јолыккан эдибис.

12. ЖАЙДЫҢ УЧЫ

Жаскыда келген койлорыстың семирсени торт ло баспак-тый. Сыранагын, белин тутсан, жуузы иле билдирип турар. Адамнын айтканынча, бу жер койдын жайгы турлузына сүрекей жарап жат. Өлөнги кандый да боржон. Көп жерлерде кујур бар. Койлор ол той балкашты кезикте туска бодоп, жалап жат. Кижн сананза, айылда тус ологро жеткил. Олор десе түнгей ле жер жалаган, тус кемирген турар. Байла, жер база тату.

Монгол нажыларыс жанган сонгында, Сурэннен кат келген. Куран айдын экинчи жарымында өзөккө түжер деп. Үренер ой жеткен. Бис те куран айдын учында өзөккө түжерис деп кайра бичигенис. Онон бери солун-собыр алышпадыс.

Бир күн, айдын учы жаар, Жалду-Белге чыгала, турнабайла Цаган-Нурды алдыска жылдырып экелдис. Көрзөөс, кызыл бөстөн эткен флаг толотой таштын үстинде, агаштын бажында, токтомы жок элбирейт. Онын жанында эки-үч бала көрүнөт. Бирүзи, байла, Сурэн.

Арыскан сүүнди:

— Ол, ол Сурэн туру! База турнабайлу! Көрзөн, Шатра!

Көрзөм, чын ла, Сурэн. Онын ары жанында жер борозымак... Кумак. Андый да болзо, анда өлөн бар. Анан өскө анда койлор ого не жүрзин. Отобой, жагыс ла ары-бери мангтажып, күргүлип жүрбей. Олор десе такпаанан отоолоп жүрет. Айдарда, өлөн жеткил. Бистин жерди көрзөн, өлөн тен чек торко. Көзин сүүнер. Санаан жедер. Жагыс ла мал кабыр. Жер элбек, одор жеткил.

— Олор удабас ла өзөккө түжетен эмтир. Флагты көдүргени ол керегинде сөс болуп жат: школго! — деп, мен айттым.

Арыскан ак-чоокыр чамчазын суурала, узун агаш сындырып алып, онын бажына илеле, бийик көдүрип, ары-бери жайкады. Ак-чоокыр чамча эзинге элбирей ле бербей. Эзин тын, онын учун кармактын сабы ошкош чичке агаш кыйбындап, ээлип турды.

Сурэннин кебери тын ла јарт эмес. Бистин турнабай жуучылдардыйындый болгон болзо, бис олордын кеберин танып ийбей. Бистин турнабай десе койчылардын.

Он жанында өлөн шылырт этти. Ме, жажыл-чоокыр кийимдү гранчы базып келетти. Мен, керек десе, чочый да бердим... Байагы ла Гриша. Ол бисле эзендежил, айтты:

— Монгол балдар улай ла, эки-үч күннин бажында жаланга чыгып, бери көргүлейт. Слер, Арыскан ла Шатра, бу белге ас келип жадыгар... Мен олорды күнүн ле көрүп жадым. Гришанын ол сөстөрине сүүнип турганысты. Монгол ки-

чинек најылар бисти ундыбай жадылар. Же бис те андый ок. Сомов биске турнабайын берет. Бу турнабай ыраак жерлерди жууктада тартып экет. Чын да, Сурэннин кеберин эмди бис чокым көрөдис. Чек күнге күрөң болуп күйүп калган. Биске айылдап келерде, тың ла андый эмес болгон.

— Алкыш, Гриша, — деп, санаазы жеткенче көрүп алала, Арыскан турнабайды ого кайра берет.

Мен де күүним жеткенче көрүп алдым.

— Менин, нөкөрлөр, гранда турган ойим түгенди — деп, Гриша унчукты. — Бир жанынан сүүнчилү. Эне-адага жанар... Айылда болор. Экинчи жанынан — кунукчылду. Бу эки жылга мен бу жерди айлымды сүүгендий сүүдим. Жылдын кандый ла өйлөринде мында жүргени неден де артык. Кышкыда ла соок. Же, түңей ле жараш, бойынын анызы бар.

— А слер жанбагар, Гриша — деп, Арыскан айтты. — Командирге айдыгар: артарым деп.

— Э-э, мен тегин де эки-үч ай ажыра арткам... Слер өзөк лө түшсегер, мен Жалду-Белге ойто катап келбезим. Не дезде, мен бу жерди ончозынан артык... сүүп жадым, — Сомов куучындап, бу сөстөриле бисти кайкатты.

Жалду-Белге бис узак куучындажып, санаа жеткенче турдыс. Гриша ыраак Воронеж городтон келген... Онын таадазы ла жааназы — ончозы Ада-Төрөл учун Улу жууда турушкан улус болтыр. Эне-адазынын эн жаан уулы дезде Гриша. Онон өскөлөри эм тургуза арай кичинек. Гришадан өскө база эки уул, эки кыс. Ончозы шкодо. Уренчиктер.

Куучындажып, турнабайла жер көрүп турганча, күн талтүшке жеде бертир.

Койлорыс Жалду-Белдин бажына чыккалак. Олор, керек дезде, ойто төмөндөп, араай түшкүлөп, отолоп жүрдилер.

— Слер бистин айылга не айылдап келбей турыгар? — сурадым. — Жангыс ла байрамда болдыгар.

Гриша унчукпай турала, күлүмзиренди:

— Айылдап жүрзем, службаны кем өткүретен?

— Чек бош жок по? — катап ла соныркадым.

— Чын эмеш пе? — Арыскан да кайкады.

— Чын, чын, карындаштар... чын. Мен слерди — ончогорды, кажы ла күн эмес те болзо, же түңей ле, жаантайын көрүп жадым. Онотийин эмес. Же гранда турганда, сеге ол до жаны, бу да жаны иле. Анайда үренип калганыс. Бис, мында турган улус, сескир де, аярынкай да... Качан бир слерге де гранда служить эдерге келижер. Көрөрөөр дө... Менин сөзимди ундыбагар. Слер, ада-энегер чилеп, мал кабырарыгар. Онызы јарт. Же гранда турарга келижер. Черүге алза.

— Албаза? — сурадым.

— Сөс жоктон алар. Бистин черүге жүрбеген кижги кижги бе ол?.. Жок, черүге барарыгар. Мен де иженип жадым.

Онон Гриша эзендежеле, ары болуп жүре берди. Бис те монгол нажыларыс жаткан жер жаар көрүп турала, онон койлорыска түштис. Койлор чек төмөндөп, кырдын эдегинде отогылап жүрди.

— Гриша жакшы кижги дезен? — деп, менен Арыскан сурады.

— Жаман керек эткен эмес, жакшы болбой — дедим.

— Өскө кижги болзо, айса, бисти гранга да жууктатпас эди. Турнабайын да бербес. А Гриша берип жат.

Арыскан жаан көстөрүн менен албай, нени айдарымды сакыйт. Мен эмеш сананала, айттым:

— Чын, Гриша жакшы. Же ол ок өйдө ол ажарынкай. Бисти улай ла мында болбозын деп, ол бооро нөкөрлик үнле айдып койды не...

Жыраалардын баштары эзинге жайканыжып, кезикте араай шуулаган үн чыгарат. Койу бүрлердин ортозынан куштардын жагары кейге жагыланат. Кезик аразында үзүк жок. Бир өйдө тымый түжер. Онызы, байла, салкын-эзиннен камаанду. Агаш-жыраалардын койу бүрлери ары-бери байбандажа ла берзе, куштардын өткүн үни кезикте токтой түжетен.

Жайдын учы. Ол там ла иле болуп барадат: анда-мында чала сары өң көрүнөт. Тыттардын будактарында бүрде каа-жаа сары бүр чийе-чийе тартылып калгандый. Тарбагандарды көрзөңг, чала кызыл-жеерен. Жайгы түги өзүп, өңги кирген. Тын мантап та болбос: семис турганда. Өркөлөр дө кажайып, түгинин өңги кирген. Балбайа семиргинен улам, манташтары база ла андый, тын эмес.

— Бот, балдар, слердин школго барар өй чек жууктаган... Өзөккө түжер өй жеткен — деп, бир күн энем чала кунукчылду үниле айтты. — Адан ла меге слер жокко кунукчылду.

— Комыдабагар, эне, — Арыскан унчукты. — Бис кышкы турлуга амыраар өйдө, каникулдарда, улай ла келерис.

— Тегин де жаантайын келип жадыс — деп жемештим.

— Слер школго барзагар, бис жаан удабай ла кыштуга түжерис — деп, адам айтты. — Тайгада бу ла күндерде кар жаап, күндер сооп баштаар. Эмди жайдын учы.

Жайдын учы. Же биске үредүлү жылдын башталганы болор.

Удабас көчөр өй.

13. ГРИША СОМОВ

Энем бистинг кийимди јунуп, школго белетейт. Керек де-зе Арыскан ла меге тарбаганнын терезинен көгүспек те көктөп салтыр. Јайгы тере чала тас. Тердек эмес. Пиджактын ичине кийерге тапту ла ой.

Кийимнен башка курсак белетеш кайда. Өлтүрген койлордын ичегезине ле кардына эки уйдын сүдинен эткен сарјузын белетеп урган. Кыжыла јийтен курсак. Ончобыска...

Адам да чакпыларын айылга јууп алды. Эмди тарбаганга чакпыны не салар: олор көп. Адып та албай. Кезик јерде олор тен кызыл өрт јуулган турар. Бу јерде олорды андап, өлтүрип турган улус бар эмес. Көп болбой база.

Бир күн биске Гриша Сомов келди. Айылдап. Јаңыскан ла. Анча-мынча куучындап отурала, айтты:

— Службам божогон. Эмди јанар ой јетти.

Гриша бу сөстөрдү айдып, јаан кара портфелинен турнабайын кодорып, адама берди. Кабы суула кожо.

— Слер, Шуну, бу турнабайды эдинип койыгар... Бу менин бойымдыйы. Службада эдингеним заставада арткан.

Адам сүүнеле, эрмек те айдып болбой, јаңыс ла күлүмзиренип, эки көзин Гришадан албайт. Гриша да сүüne берди ошкош, не дезе, онын сыйы јаңыс та адама эмес, је биске де јараган деп.

Энем де јалакай үниле айтты:

— Бу алкыш эш айтпас слер кандый улус?

— Гриша, сүрекеј јаан быян! — деп, адам тыгыда айтты. — Сенин сыйын неден де артык... Је, Чечек, ол меге көктөгөн тарбаган бөрүкти ого сыйлап береек. Онон өскө ого кижі нени беретен. Мындый турнабайды јаңыс ла түженер керек.

— Не, не? — деп, нени куучындажып турганын ондоорго, Гриша кичеенди.

— Јок, јок. Тегин ле — деп, адам айтты. — Бис бойыс..

Энем төрдинг бажында јаан кара сундуктан тарбаган бөрүкти кодорып, Гришага берип, айтты:

— Слер мыны кийип койыгар.

— Јок, јок!.. Слер не! — деп, Гриша кайкај берди. — Мен акту күүнимнен. Слерден меге не де керек јок. Шуну, слер аңчы. Бу турнабай аңчыга да, койчыга да керек. Мен кереес эдип, Алтайда, мында СССР, МНР, КНР гранинда турганымды качан да ундыбазым. Онын учун... Не де керек јок...

— Кем јок. Кем јок, Гриша, — адам айтты. — Мында службагар өткөн. Бөрүкти кийип койыгар.

Кенетийин адам тура жүгүреле, сундуктын кийин жанында кургадып койгон тарбаганнын беш терезин ончозын Гришага берип айтты:

— Мыны айлыгарга апарыгар. Бистен. Ончобыстан... Биске айылдап турыгар. Песьме бичигер.

Гриша терелерди албай-албай турала, жүк арайдаг сакпыйажына сугуп алды. Чала эп жоксынып тургандый ошкош.

Гриша бисте узак отуруп, чайлап, куучындажып, күн кырга отура берерде, жанды. Онын айдыжыла болзо, ого сонзын жанар керек...

Жанар алдында, ол айтты:

— Слердин Шатра ла Арыскан монгол балдарла најылашкан... Якшы. Мен монгол балдарды улай ла көрүп жадым. Олор турнабайла бир-эки күннин бажында көрүп жат. Бойбойыгарды ундышпагар. Письмо бичижигер — деп, Гриша биске айтты.

Бис ончобыс Гришаны айылдын үстиги жанында бийик төгнниг бажына жетире үйдежип салдыс. Адамнын айдыжыла болзо, гранда тургандардын заставазы турлудан үч-төрт беристе кире ыраак. Ол керегинде Гриша да бойы айткан эмей.

— Якшы кижиге — Гриша көрүнбей барарда, адам айтты. — Ачык-жарык күүндү. Кандый ла кижининг балазы андый болзо...

— Бис оныла жаңы ла көчүп келеле, најылашканыс дезен, Шатра — деп, Арыскан айтты.

— Эйе, — дедим. — Карын ол энеме кайкалду неме болуп билдирген кижиге ол болор — деп, жөмөй соктым.

— Болордон маат жок, — энем жөпсинди. — Якшы кижиге... Жаман кылыкту болзо, ол биске көрүнүп, арбанып, сүрер де эди... Же Гриша анайда этпеген.

— Э-э, бис онын адресин не сурабадыс не? — деп, адам жаңы ла ондонгон чылап, кыйгыра салды.

Керек болзо, ол бойы бичибей. Эки жыл мында жүрген кижиге бистинг жерди билбес деп пе? — энем анайда айдала, турлу жаар басты.

Бис адамла оны ээчий ууландыс.

14. КАТАП ЛА АЛДЫСТА АЖУ

Уйкудан туруп келзеес, кей соок эмтир, алдындазына көрө. Энем ле адам отын жанында. Тондорын жабынгылап алып, чайлагылап отурдылар.

— А не бүгүн соок? — деп, энемнен сурадым.

— Тышкары чыгып көрзөн, не болуп турганын билип ала-
рын — деди.

Кийинеле, чыгып көрөр болзо, эбире туулар ап-апагаш.
Баштапкы кар.

— Арыска-ан! — дедим, — чыгып көр! Кар жаап салган!

Кар. Баштапкы жааган карды жашкан кар дежетен. Же ол удабай ла кайылып калардан маат жок. Соок түшкен соондо жааган карды күски кар деп айдар. Онын да учун «күски кар күп эдер, жаскы кар жап эдер» деп кеп сөс бары база чын. Тай-гада жааган баштапкы кар кайылбас, не десе соок мында там ла тыгып жат. Ого коштой кырда карды көрзөм, ол калын-зымак. Же өзөктө жааган кар ол тен жуказымак. Күн тийзе ле, изү чайга салган шикир чилеп, түрген кайылып калар. Чын да, качан мен, онон Арыскан айылдан чыгып келеле, көрөресте, өзөктөги кар ойто кайылып жатты. Кырлардан десе соок эзин согуп турды. Эрте күстин тыныжы соок болбой.

Арыскан көстөрүн сыкыйтып, эбире аяктайт. «Уу» деп кайкап, көстөрүн жыжат; ак кардан кылбыгып турган бол-байсын.

Койлордын арка-сындарынан билер-билдирбес буу чы-гып, кейге жайылып, жоголо берет.

Мындай карлаштын кийнинде жайгы турлуда нени эде-тен эди. Уч күннен кыймыктап, кышкы турлу жаар ууландыс.

— Кышкы турлуга эм тургуза көчпөзис, — деп, адам айтты. — Бис Тоотой деп кобынын оозына бир айдаг артык турзаас, кыш жууктай берер. Ол тушта кышкы турлуга кө-чорис.

Школго баратан ой ас. Жети ле күн арткан.

Койлор чубажып, жердин үстиле жылып бараткан туман чылап, алдыста бачымы жок баргылап жатты. Олор эмди, жас-кыдазына көрө, маарашпайт. Кураандарын көрзөн, энелери-ле тен, жаан болгылап калган.

Айылдын ичин коштогон аттарды адам ла энем экеле-дет. Бис десе кой айдашта. Бис олорды ары-бери тыг ла жайа салбай турдыс.

— Эмештен откорып барбай — деп, адам жакыган. — Бистен тыг ла озолобогор. Кайра көрүп, кирезин билип ту-рар керек.

Адамды көрзөн, чырайы чек кара-күрөң. Чөрчөктөги жиит баатыр ошкош. Энемнин жүзи база андый.

Адам жаан ажуга чыгып, ого база ла үрүстеп баштады:

— Бийиктеген бийик ажу эдинг, бисти бурулап тутпай арт. Ак ажыстан амзап ал, бисти алкышту ажырып сал. Төбөөн-нөн түшкен суун аржан, суузыныс болгон жажына. Жара-

дынан туура ажынып чыкпазын, жанган бисти жыга сокпой кечирип ийзин.

Анайда айдып, белетеп алган боткозын үезин үрүстеп чачты. Энемниң эриндери каа-жаа ла кыймыктажып турат. Байла, алкышты, адам чылап тыңыда айтпайт, араай ла бойына айдып турган болбайсын.

Арыскан да, мен де нени де айтпадыс. Жаан улус бойы билбей. Бооро ол жанынан айдар деп туруп, адама адылткам. «Алтайыңа ак-чек сананып жүр!» — деген. Ол ло бойынча мен ого унчукпас болгом...

Тоотойго једип келзеес, өлөң деп неме јун. Одор элбек. Бу јерде адам ла энем ас турбаган. Кыштуга көчөр алдында бүдүн жарым айга туратан јери бу эмей. Кезик јаскыда јайгы турлуга барадып, бого жарым ай база одуланатан. Је быјыл оны керектебеген.

Эртезинде ле биске, Тоотойго, јаан машина једип келген. Устинде — школго баратан балдар. Олорло кожо Кыпчак Айтпасович. Ол бойының «ГАЗ-69» таңмалу машинасында.

— А-а, балдар школго барарга түжерде, кожо ло төмөндө-гөн бө? — деп, ол адам-энемле кокырлашты.

— Олор јогынан эм јайгы турлуга кем артатан эди — адам кокырдан артпады.

— А слер, балдар, — Кыпчак Айтпасович биске баштанды, — эне-адагарла артар күүнигер јок по? Айса, капшай ла олордон айрыларга тураар ба?.. А?

— Эмди үренер керек — дедим.

— Школ эмес болзо, койлоор ло эдис, — Арыскан айтты,

— Бот кандый балдар!.. Јакшы. Чын, эмди — школго! Онын учун машина слерге келген.

Бисле кожо јурт јаар энем атанды. Машина јолой база бир турлудан балдар алды. Жаан машинаның устине балдар толо берди. Энелер де, адалар да бар.

Машина јолдың тоозының кейге көдүрип, бисти јурт јаар шунутты. Турлудан јуулган балдар кандый да омок, сүүнчилү. Олордың көп нургуны интернатта јадар. Бис те јадарыс. Мынан озо төрөгөндөрдө јадып үренгенис.

— Јаңы интернатта јадараар. Бир кыпта төрт баладан — деп, Кыпчак Айтпасович байа сүүнчилү айткан. — Алдында сегис, он баладан јаткан. Эмди јүк ле үч-төрттөн.

Бис Арысканла экү сүүне бербей. Интернатта артык. Балдар көп. Не ле немеде кожо иштеер, үренер.

Бис јуртта.

15. ЫРЫСТУ ӨЙ

Күзүнгинин өткүн үни бисти катап ла класстар сайын кычырды. Кандый да солун. Канча кире бой-бойысла жолыкпаганыс. Эмди жаба. Бир школдо.

Жаан удабады, бир күн айылдын ижин бүдүрүп отурзаас, почтальон келди. Кеберин көрзөм, сүүнчилү.

— Ме, Шатра!.. Сеге письмо... Көрзөң, өскө ороонноң.

— Кандый ороонноң? — кайкадым.

— Билбечи болбо. Монгол насыларынгнан. Канайып ундыган деер оны! — Жажы жаандап калган үй кижн письмоны берип, меге кайкаганду көрди.

Письмолор: Сурэннең — Арысканга, Цэдэптең — меге...

«Je, Шатра, бистин үредү удабас ла башталар. Письмо жеткенче, слердин үредү баштала бербей. Алтайдан келеле, мен үч пионерский лагерьде болуп, слерлер керегинде куучындар өткүргөм. Удабас бистин школдо насылыкка учурлалган жуун болор. Мен куучын айдарга белетенип жадым. Шатра, ада-энене эзен айт. Бистин куучындашкан ончо балдарга база эзен. Анайда ок койчыларга. Монгол эзенимле — Цэдэп».

Арыскан кычырды: *Бис үренип баштадыс. Алтайдан келеле, слердин гранды улай ла көрүп турганыс. Слерди эки ле катап көргөнис. Эзенде база ла ол жерде койлоорыс. Јериме келеле, аттан жыгылала, будым кайрылган. Эмди жазылган. Карын баш үзүлбегени жакишы. Энем ончогорго эзен жетирет. Алимаа база. Бис ончобыс эзен-амыр. Кат чийигер. Сурэн».*

— Тың ла солун жок — деп, Арыскан айтты.

— Канайып? — жөпсинбедим.

— Је, андый ла.

— Јок, Арыскан, камык солун — омордын эзенинде. Онызы эн артык.

Балдар бисти ууй тудуп, соныркагылайт. Кажызына ла письмоны колло тудуп көрөр керек. Марказы кандый? Ол база солун. Кезик балдар маркалар жууп јат. Јок, бис Арысканла экү письмодонг марканы кодорбой жадыс. Оны кереес эдип, ол ок конвертле кожо арттырып койдыс. Бойыска керек.

Тоолу күннин бажында Арыскан Сурэнге каруу бичип јат: *«Энем ле адам эмди Тоотойдо койлойт. Кышкы турлуга түйшөклек. Шатрала экү јаны интернатта жадыс. Бир кыпта төрт баладаң. Ару, жарык. Јадарга эптү. Радио бар. Залда дезе телевизор. Ондү. Јуукта јангы монгол албатынын бийе-ойынын көр-*

гөнис. Москва көргүскен. Биске сүрекей жараган. Же, Сурэн, солундарыңды бичип тур. Эне-адана эзен жетир. Такшы үрен. Арыскан».

Мен Цэдэпке база ла бичидим. Көп нени бичиир. Жуукта интернаттын балдары колхозчыларга бойлорынын белетеп алган ойын-жыргалын көргүскенин, колхозко барып, уйларга чибинин бүрин кезип ле тартып болушканысты бичидим. Колхоз чибинин бүрин теермендейле, суланын кулурына бир эмештен колып, койлор азыраар, Соок түшсе. Эмди озолодо белетеп жат. Уйларга да белетеп турбай. Ол жанынан монгол најыма ончозын бичидим. Арыскан бичибеген солундарысты жетирерге санандым. Же бир кезек жерлери түңей. Не десе, Цэдэп Сурэннен башка жерде жадып жат.

— Э-э, уулдар, — почтальон үй кижиге жолыгала, сурады, — монгол балдардан кат алып жадаар ба? Бу жуукта мен почта тажыбагам. Оорыгам. Өскө кижиге ордыма иштеген. Суразам, билбейт.

— Жок, — дедим, — нени де албаганым.

— Алдырбас... Келер. Эмди ырысту өйлөр ине. Најылыктын письмозы келе-ер. Бот, Ада-Төрөл жуу тушта письмолор сүрекей ас келетен... Эмди не, амыр-энчү.

— Олор чийер ле болбой — дедим.

— Болбой эмес. Аланзыба. Чийер деп айт.

Ол бойынча бистин куучын токтоп калды.

Бир күн интернаттан чыгала, школ жаар базып отурзам, байагы ла почтальон үй кижиге жолыгып, айтты:

— Э, Шатра, мен сеге ат берейин. Районго барып кел. Анда почта. Жуук ла салза, он беристе не бу. Мантадып барзан, аттын алдынан көдүрилген тоозын таркагалакта, удабай ла жедип келбейин... Же, не унчукпай турун?

Сананып турала, айттым:

— Же... Удабас ла болбойым.

— Почта кайдаазын билерин бе?

— Билерим. Милициянын алтыгы жанында.

— Бот, бот. Чын. Почта анда, белен. Анда кижиге сеге газеттү, письмолу таарды адынга бойы артып берер.

Атка минеле, аймак жаар учуртгып ла ийдим. Интернатта кемнен де суранбадым. Жаан ла болзо, бир сагат болор деп, ичимде санандым.

Аймакта почтага жедип келеримде, аттын колтыктарынан тер көбүктүп, кара суу жер жаар тамчылап турды. Аттын эки кулагы да суу. Онын көкси көжүндөп, тынастап турганы кандый дейзин. Баш ла бол, канча ла кире атла мантаткам, мынайда терлеген ат көрбөгөм.

Почтага келген болзо, анда кижиге жок. Сагы ла сагы. Ат та согон. Күн де ашкан. Керек десе тал-түштин кийинде де үренип турган балдар школдон жангылайт. Улустун уйлары да жаланган келгилейт. База ла эмеш сагыыр, оного жанар деп, арай ыйлабай, шүүй соктым.

Жук ле энгирде почтада иштеп турган үй кижиге келди.

— Сени кем ийди?

— Журттын почтальоны — адын адап бердим.

— Бойы нени эдип жат?

— Оору — дедим.

— Оору ла оору... Өскө кижиге ижин не табыштырбас?

— Эртеден бойы келер — дедим.

— Эмеш сагы. Бир ле болгон. Мен чүрчө уй саап ийейин — деп, почтанын ишчизин айтты.

— Мен бачымдап турум. Жанарга ыраак — деп, кыйгыра салдым.

— Же, эрте кел, — деди.

— Канайып эрте келетен?! Эрте кем де келбес. Келетен кижиге оору.

— А сен келеринг!

— Жок. Кем де келбес. Мен де келбесим... Оору кижинин айбызына келгем. Мен слерди туку түштөн бери сагып жадым.

— Жыдымарды сени! Чүрчө уй саап алганча сагы дееде.

Анайда айдала, чын да, почтанын кижизин меге бир таар газетти атка артып берди. Мен ол ло тарыйын жерим жаар, аттын санаазы чыкканча, айы-бажы жок мантадып ийдим.

Жериме жедик келеримде, тапту ла бозом энгир болды. Керек десе жылдыстар да чыгып келтир. Атты чакыга буулайла, почтальон үй кижиге айттым:

— Почтагарды алыгар! — Бойым интернат жаар жүгүрдим. Почтальон үй кижиге алкыш-бийан деп турганча, мен кайдан, туку жүгүрө бербей.

— Сен кайда болдын — деп, Арыскан сурады.

— Аймакта... Почта барып экелгем. Оору почтальоннын ордына.

— У-у, Чачак Мендешевна сүреен чугулданып жат. Шатра кайда ла кайда? Менен сураарда, та дегем.

— Сен кере түжине кайда болдын? — деп, кыбыма кирип ле келеримде, воспитатель ала койды.

— Аймактан почта барып алып жүргем.

— Сени ого кем ийген?! — адылып чыкты.

— Почтальон үй кижиге.

— Бойы кайткан?

— Оору, — дедим, — айбылаган.

— А не суранбаган?

— Слер жок болгоныгар — деп, араай айттым.

— Канайып турун? Мен балдарла кожо отураарымда, сен мынаг чыгала, школ жаар бастыг не. Оног көрбөй калгам. Бу сен кайткаг, Шатра?

— Канайтпагам да.

— Эгир ажаныш жок. Куру кон. Нени де айтпаган.

— Ажанбазым... Тойу, — дедим.

Воспитатель бисти уйуктадып койоло, јана берди. Мен ачынып турала, башты туй бүркенип, уйуктаарга белетендим. Карын, Арыскан эки болчок калаш ла бир аяк чай экелип койтыр. Ажанып алдым.

Анча-мынча куучындажып јатсаас, интернаттын эжиги «ток-ток» ло этти. Јалтана бердис: баштактар эмезе эзирик кижиги. Воспитатель ойто келбес учурлу.

Јаан класстыг бир канча уулы эжикти ачып ийди.

— А Шатра уйуктап јат па?

— Јагы ла јаткан — дешти.

— Бот, бот. Карын ойгу турбай. Ме, Шатра, письмо! Се-ге! — деп, почтальон үй кижиге меге письмо берди.

Көрзөм, — Цэдэптен... Монголиядан.

— Кычырзан, кычырзан — деп, ончо балдар төжөктөринен тургулап, ууй јуулып келдилер.

Ача тарт ла. Кычырзам, каттын учында ол бойы керегинде бичиптир: *«Бу јуукта мен ревкомсомолдын членине кирдим. Он классты божотсом, слердин Москвага барып, ВЛКСМ-нын үредүзине үренерим. Ол мениг амадуум».*

— Көрдин бе, Шатра, кандый письмо. Сүүнчи экелген — деп, почтальон үй кижиге сүүнди. — Мен оны, билген чилеп, түрген экелгеним јакшы эмтир. Ырысту, ырысту. А слер ого кандый солун јетиререер? — ол кенетийин сурады.

— Та, — дедис, — көргөйис. Бисте солундар көп лө. Бисте үренип барарга амадап турбай база.

— Је, уйуктагар — деп, үй кижиге эзендежеле, јүре берди. Бис куучындажып јадала, јык ла уйуктап калдыс.

16. БИСТИГ АМАДУ

Күннинг көзи эрген тура өчөмик болды. Санаада да карагуй. Је тал-түште калын туман серий берди. Эбире ап-апагаш кар. Јагыс ла кырлардын кайа-таштары карарат.

Арысканла экү ада-энебистин турлузына субботто, ой тал-түштег эмеш ле кыйарда, келгенис. Адам ла энем сүүнгилеп, биске јагыс сойгон койдын канын кайнатты.

Эгирде койлор жуудыс. Узак көрбөстө, оларды көрөргө дө солун. Олор до биске санааркап калган ошкош. Каскак кајудан жууп түжүреристе, уккур түшкүледи. Олордын санг төмөн түжүп турганын көрүп, Арыскан айтты:

— Тен тирү көчкө ошкош.

— Жаан-жаан таштарга түңей дезен — дедим.

— Жаңыс ла кейге көдүрилбей јат. — Арыскан айтты. — Таштардын бойы болзо, кейге бийик чарчап чыгала, козырап-күзүрөп түжер эди.

Турлуны көрзөн: тура, двор, чеден... Ичкери јанында чоккон өтөк. Бийик. Арыскан ла анан чаналу јынгылап јадар. Кичинек турганда.

Эки күнге бис ада-энебиске двордын ичинен өтөк чыгара күрејип, одын киреелејип, койлор сугарыжып јүрдис. Кажайган, корсойгон тустар чеденнин јанында чичке ичтү тоскуурларда јаткылайт.

Быјыл турлу кандый да жаңы неме ошкош.

— Ада, кажы ла јылда баштап тарыйын келзен, кышкы турлу жаңырып калгандый көрүнер — деп айттым.

Адам одынды јарала, унчукты:

— Солун болбой а. Көстөринг курч болзо, јаантайын андый. Кажы ла јыл солун болзо, онызы јакшы...

— Кышкы турлуда јакшы ба? — энем кайкады.

— Јакшы — дедим, — мында табыш ас, ару кей. Койлордын јыды јаарзымак. База јакшы.

— Кой кабырбаза, кунукчылду — Арыскан эрмектенди. — Јуртта кижиге кунукчылду. Балдар көп тө болзо, түңей ле, кижини турлу јаар тартар.

— Сен тен койчы кижи болорго турган болбойын, балам? — деп, адам сүүнип, куучындап отурды.

— Болорым — Арыскан бүдүмчилү айтты. — Тайга-ташка јүрзе, артык. Сегис ле классты божотсом, койлоорым... Сениле кожо, адам.

— Ол тушта мен айылда ла отуратан турум, — энем кожырады.

— А мен база кой кабырарым. Айса, Арысканла кожо — дедим.

— Чек јакшы — адам энеме көрүп, көзиле имдеп, күлүмзиренди. — Ол тушта амыралтага чыгарыс. Пенсияга. Онын үстине балдарыс та акча берер.

— Жаңыс та акча берер эмезис. Бис слердин уйларды да, койлорды да, тайгалап барзабыс — ончозын кожо апарарыс.

Ол тушта слер јакшы амырараар — деп, Арыскан, чек ле јаан кижи чилеп, шүүп отурды.

— Жайгыда кижиге уй жок канайып отуратан? Нени саап ичетен? — энем оного сурады. — Адаг ла мен уй жок канайып кара чай ичетенис?

— Же эки уй болзо, бирүзин арттырып саларыс, — мен куучынга кириштим.

— Койлорды ончозын да апарза, кем жок. Олорды, чын, саап турган эмес, — адам айтты.

— А слер бойлороор уй-кой тутпайтаныгар ба? — энем соныркады.

— Не тутпас? Тударыс — деп, мен артып калбадым.

— Жакшы, жакшы. Балдарыс андый ла болор деп иженип жадыс — деп, энем сүүнчилү айтты.

Бистин куучын ол бойынча токтоп калды.

Орой энгир. Адам атты чанакка жегип ийди. Тенгеринин элбек түбинде каа-жаа жылдыстар мызылдажып чыкты. Энгирги соок эзин кулакты чала эмеш чым этире тондыра согуп турды. Аттын кылга түктери билер-билдирбес ак кырула жабыла берген турат.

— Эм балдар апарарга ба? — деп, энем адамнан сурады.

— Эйе... Удабас ла кайра келбей.

Энем биске үске каарган калаш салып берди.

— Балдарла үлежип жигер.

— Үлешкени үстү, амзашканы тату — деп, адам айтты.

Бис чанакка отурып, журт жаар адамла кожо атанып ийдис. Кей соок, күн айас болды.

ЧЫМАЛЫНЫҢ УЙАЗЫ

(К у у ч ы н)

— Мекеш, бу чымалынын уйазын канайдарыбыс? — адазы уулынаг сурады.

Мекеш турлуга кече ле энгирде једип келген. Уредү божордо, беш-алты күнге ол школдын садында иштеген. Ол өйдө ада-энези кыштудан јайлуга көчкөндөр. Быјыл Мекеш кой до айдашпаган. Алтынчы класска көчүп, сүүнип те турганы коркыш. Эмди дезе јайгы турлуда. Эбиреде агаш-таш јап-јажыл.

Мекеш кайкап, адазынаг кайра сурады:

— Кандый чымалынын уйазы?

Адазы брезент байканнын үстиги јанында агаш јандайт. Јаш четтердин чобразы курч малтага неме де эмес, белен јандалып, туура чарчалып турбай. Олордон чагана јытанат.

— Бу бого айыл тударга турзам... Чымалы деп неменин уйазы бар туру не. Канайдар оны? Байла, бензин чачып, өртөөргө келижер. Онон өскө олор кижиге амыр бербес эмей.

Мекеш адазынын јанына базып келди. Көрзө, чын да, байканнаг ыраак јок сары чымалынын уйазы бар эмтир. Јууктап келеле, аыктаза, олор чек ле кыймыражып турдылар. Кезиги уянын јанында турган јажыл агаштарга ууланат. Кезиги — олордын уйазы јаар. Бир канчазы эски өлөнгинин сыныгын, уур да болзо, чиреп туруп, уја јаар апарат.

Кезиги куру. Байла, уянын чокчомын бийиктедер ле калын-
дадар керектү неме таппагандар. Эмезе јолдо не-не бололо,
күчи јетпей, таштагылап ийген.

Олорды көрүп, Мекештин ичи ачыды: бир јурт чымалы-
ны, бензин чачып, канайып өртөп ийетен. Јок. Јарабас. «Өс-
кө јер јок болотон бо?» — деп, уулчак ичинде сананып, ары-
бери ајыктады. Айыл тургадый ак, шиндеп көрзө, јок эмтир.

— А байканда ла јатсабыс кайдар, ада? — деп, Мекеш,
адазына јууктай базып, сурады.

Адазы малтазын јерге салып, чога јаткан јаш агаштардын
үстине отурып, айтты:

— Байкан — ол удурумга керектү неме. Јаантайын ка-
зан-айакты тышкары канайда тудатан. Јут-јулакай да болор,
изү күндер де турар. Чадыр айыл тудуп алза, ол быжу. Ого
коштој байкан кичинек. Аш-курсак та салар јер јок.

Мекеш сананза, адазынын айтканы чын. Байкан кичинек
те, эп јок то. Онын ичкери алдында койу бүрлү чибиге — оло-
рдын одузы. Төзинде салган от өчүп баратты. Билдирер-бил-
дирбес ыш кичинектен бурлап, көк кейге јайылып, јоголып
калат.

Чибинин ары јанында — арка. Аркада кандый агаш јок
дейзин: мөш, чибиге, кайын, тыт, јойгон — ончозы бар. Јүзүн-
јүүр тайалар кайда. Олордын тоозы да јок. Ол агаштардын
ла тытпаа јыраалардын ортозыла, кезик јерде јенгестин ал-
дыла арканын суузы агат. Ол сууда табыш та јок. Уни тунуп
калгандый. Бу соок суудан барып койлор ичет. Мекештин ада-
энези суу алат. Суу сүрекей соок. Ичсенг, тижин сына берге-
дий.

Мекештин энези койлойло, сүрекей орой јанган. Койлорды,
чала-была суудан ичиреле, чеденге кийдирип, эмди айлында
отурды.

Уулчактын энези тўжине койлозо до, је онын кеберинде
арыган-чылаган деп айткан танык көрүнбейт. Ол чай азып,
айылда улусты чайладып, Мекештин адазыла узак куучын-
дажып отурган. Мекеш дезе олордын куучынын угуп, јангы
јерге көчүп келгенине каран сүүнип, куучынга киришпейт.
Јаан улус бойлоры билер, киришсенг, чаптык эдил турун де-
жер.

— Эм ол бойынча айылды кайда тударга турун? — деп,
энези Мекештин адазынан сурады. — Бу байканга ончо неме
канайып бадат.

— Ой-ой, ол чымалынын уйазын... Бир чак неме. Ол кай-
нап јаткан казанды, оны... кайдаар эдер? Өртөөрдөг башка...
Чындап, Мекеш, — деп, адазы уулына баштанды, — сен мын-

дый табышкакты билерин бе? Ук: «Аркада айу буунып калтыр». Ол не андый, тап.

Мекеш адазынын табышкагын табарга узак сананды.

— Же, таппадым — деп, учында унчукты.

Табышкак не керегинде болгонун адазы айдып берди.

— Аркада казан кайнап туру деген табышкакты, айса, тап.

Мекеш база ла сананды. «Аркада казан кайнап туру». Санаазында бу табышкакты уккан ла ошкош эди. Же санаага кирбейт. Ого коштой онын көстөри уйкуга өйкөлип, жашталып турды. Кенетийин адазынын байагы «ол кайнап жаткан казанды канайдар оны» деген сөстөрүн эске алды.

— Чымалылар уйазында кыймыражып турганы — деп, уулчак төжөгине кыйын жадып, айтты.

— Чын, чын — деп, адазы жөпсинди.

Уулчактын ада-энези куучындажып ла отургылады. Мекеш олордын куучынын тындап жадала, чымалылар керегинде сананды. Чын да, олор тузалу. Агаш-таштын ортозында жүзүн-жүүр жырааларга жаан болужын жетирип жат. Ол керегинде школдо айдышкан эмей. Мекештин адазы десе олорды уйазыла кожо жок эдерге жат. Бу неге жараар? Жок, Мекеш эртен ле эбин табар. Бир уйда ума жок чымалы. Же нени эдерин эм тургуза билбейт. Анайып ла сананып жадала, калын уйкуга соктырып, карамтыга берди.

Же Мекеш ненин де учун сүрекей эрте ойгонгон. Арка ла меес жердин куштары сыр жагарда. Адазы ла энези жанында жаткылады. Олор уйуктаганча ла. Байла, кажызы ла кече тын арыган: адазы айыл тудатан агаш жандаган, энези десе тўжиле койлогон. Мекеш десе тўжиле адазынын жанында ла ойногон. Кезик аразында агаш эш киреелеп ийерге болушкан. Ого коштой кече эрте уйуктаган.

Көстөрүн ачкан ла бойынча төжөктө ада-энезин көрүп, ол ненин де учун озо баштап уйалу чымалылар керегинде сананды. Олорды канайда аргадап алар? Нени этсе жакшы?

Мекеш байканнан чыгып, ары-бери аыктады. Ичкери жанында чибинин төзинде керосиндү канистр турды. Уулчактын баш терези туудына берди ошкош. Ол көстөрүн он колдын ус сабарыла ары-бери эки-үч катап жыжа сокты. Онон чымалынын уйазы жаар басты. Чымалылар кыймырашпайт. Эмдиге уйкуда. Уйанын үстинде каа-жаа ла чымалы күүн-күч жок баскылайт.

Уулчак кургак жырааны алала, уйаны кыймыктадып ийерде, жаан удабай, бир канча чымалылар чыга конуп, түргентүкей ары-бери мантажып баштады.

— Э-э, слерди акыр ла — деп, Мекеш бойында айдынды. — Соокко тонуп конгондоры көжү. Жылуга конгондоры — чыйрак. Эмди ле мен слерди...

Мекеш оду болуп турган чибининг төзиндеги сабатты алып, ыраак жок суудан бир сабат суу экелип, чымалынын уйазына урды. Анайып, эки-үч көнөкти урган соңында, чымалылар соок сууга талымжырап, чек мантап болбой бардылар. Бу өйдө Мекеш эскинди алала, темир күрекке чымалыларды уйазыла кожо ого салып, өскө жерге апарып, төгүп баштады. Төккөн жери күнеерик. Мында жылу. Жакшы. Чымалылар уйазын качан да болзо, күнеерик, ыжык ла жылу жерде төзөгилеп жат. Онын учун Мекеш уяны айылдан ырада апарып, чибининг төзине чога төкти. Чымалынын уйазы кандый да ачузума жытла жытанат. Же үстинен төмөн соккон эзин жытты туура учуртат.

Күннинг баштапкы тийген чога там ла жаандап, кырды төмөн түшти. Ол чек ле кырды жылыдып, өзөк жаар түрген ууланып келеткен. Эртең турагы жайгы жыбар түңей ле соок-сымак, же күн тийзе ле жылу боло берет.

Чымалылар жаңы жерге көчкөнин, байла, билбей калгандар. Соок сууга көжүгөн көөркийлер, күн ологго једип ле келерде, анча-мынча өйдүн бажында, жүгүрүштерин түргендеп баштагандар. Олор, риске түңей жарылбаган ак-ак балдарын тиштенип, коозо уйазынын үстиле ары-бери мантажат. Мекеш оларды узак көрүп, нени эдер эмеш деп сананган. Же олор уйазын жаап, жаңы үйттер эдип, ак-ак жымырткаларын уянын ичи жаар кийдиргилейт. Анайып, чымалынын уйазын Мекеш өскө жерге көчүргенин адазы ла энези сүрекей тың кайкашкандар.

— Же, Мекеш, эмди чадырды тударга јараар ба? — деп, адазы күлүмзиренип, уулына кокырлайт. — Эмеш ле болзо, мен оны бензин уруп, өртөп салар эдим. Айыл турган жерде чымалы ас болзо јакшы.

— Эмди айылга јер једер — деп, Мекеш, ак тиштери быжырайып, айтты. — Жаңы жерде ологго оноң артык. Мында агаш ујага јуук. Уја жаандадарга өлөң-чөп, чибининг кургак бүрлери ологго јеткилинче бар.

Анайып, жаңыс та Мекештин ада-энези кыштудан јайлуга көчкөн эмес. Же анайда ок бир уја чымалылар база жаңы жерге көчкөндөр.

ЧӨРЧӨКТӨР

КЕМ КҮЧТҮ

Бийик-бийик туулардын ортозында, аржан кутук суунын жарадында кичинек уулчак журтаган.

Бир катап ол соок кышкыда сууга барган. Тош кип-киленг. Жайкын да жок. Көнөгин тудунганча ары-бери базып, суу алар жер бедреп турды. Уулчак эки катап киленг тошко меч эдип жыгылган. Учинчизинде өрө турала, жалтырап турган тоштонг сураган:

— Сен мени, тош, чалкойто жыгып турарыңда, күчтү болбой кайдарың?

Килтиреген тош айтты:

— Сени жыгып тургамда, күчтү болбой. Не деп сананган эдин?

Уулчак тура калбады:

— Күчтү болорыңда, жаскы күн тийгенде, айса не кайылып турган?

— Айдарда, күн менен күчтү туру — деп, тош жалтырт этти.

Күн бийик-бийик. Онын ичкери алдында булуттар жылыжат. Уулчак сүрекей тын кыйгырып, сурады:

— Э-эй, күн! Сен күчтү бе?

— Күчтү, күчтү! Онын учун менен тош кайылып турбай.

— Күчтү болорыңда, желбер булутка не туттуруп жадын?

Ол сени бөктөп ийгенде, көрүнбей барадың ине — деп, уулчак кайкады.

— Айдарда, булут менен күчтү туру — деп, күн кунукчылду үнденди.

Уулчак бийикте булутка баштанды:

— Желбер булут, сен күчтү бе? Сенин күчин неде?

Булут, соккон салкынга ары-бери жылып, айтты:

— Күннинг көзин бөктөп тургамда, күчтү болбойым.

Бойың көрүп туруң.

Уулчак чыдашпады:

— Күчтү болорыңда, салкын соккондо, кирер жер таппай, не ары-бери селбендеп, теңериле учадын?

Булут, кемзинген чилеп, араай унчукты:

— Айдарда, салкын менен күчтү туру.

Уулчак көрзө, салкын сүрекей түрген-түрген учушту эмтир. Жойу сүрүжип жетпезин. Ан терези жабынтылу чаназын кийип, оны сүрүшти. Жүк ле арайдан једижип, сурады:

— Э-эй, салкын, сен чыйрак эмтирин. Је күчин неде?

Салкын сүүнип, каруу берди:

— Булутты чайкай согуп, ары-бери сүрүп тургамда, күчтү болбой кайдарым. А сеге не керек болды?

— Андый күчтү болорыңда, тууга туттуруп, не ары-бери кыйбыңдаган? — деп, уулчак сөстөн артпады.

Салкын сананбай да, айтты:

— Туу тудуп турганда, айса, ол менен күчтү.

Уулчак чаназын суурала, араай базып отурды. Онын алдында бийик туу турды. Ол тура түжүп, он колын өрө көдүрүп, сурады:

— Э-эй, туу! А сенин күчин неде?

Туу бу суракка оморкоп айтты:

— Салкынды тудуп тургамда, күчтү эмей а! Мен бастыра бойым күчтү!

Уулчак кайкап сурады:

— Күчтү болорыңда, борсык ла тарбаганга не ичеген кастырып жадын? Көксин ачу болбойт по?

Туу бүдүмчилү айтты:

— Је, борсык, тарбаган менен күчтү. Андый да болзо, менин бажым күчтү. Оны мен кыйалта јок билерим.

Уулчак лаптап көрзө, туунун бажы бийик, омок эмтир. Је онын бажында агаштар, мөштөр көрүнөт.

Акыр, озо баштап борсыктын, тарбаганнын күчин сурап угар деп, ол бойында бек сананды.

— Э-эй, борсык ла тарбаган! Слер күчтү бе? Күчигер неде? — деп, олордон уулчак сурады.

— Ташту, кумакту туунунг көксин ичегендеп казып турганыста, не күчтү болбойтоныс — деп, олор экү жарыш этти.

— Күчтү болорыгарда, айса анчыга не аттырып жадыгар? — деп, олордон уулчак жилбиркеп сурады.

— Чын, анчы бистен күчтү эмей — дежип, эди-каны тыркыражып, борсык ла тарбаган ичегендерине кире кондылар.

Онон уулчак туунунг бийик бажынан тынгыда сурады;

— Э-эй, туу! Бажын күчтү болордо, ненинг учун бажында агаштар, мөштөр өзүп жат?

Туу кичинек уулчактын сурагын кайкап, актанды.

— Агаштар менен күчтү туру.

Чын да, агаштар туунунг төзинен ала бажына чыгара өзүп калган. Олор туудан, чын да, күчтү. Тазылдары кату жерге терең кирип, анда жайылып, өзүп турганда, күчтү болбой.

Уулчак агаштарга жууктай базып, сурады:

— Э-эй, агаштар, слер күчтү бе?

Агаштар шуулажып, бир үнле айдышты:

— Мындый жаан тууны, мындый элбек кобыны бүркеп, өзүп турганыста, канайып күч жок болотоныс.

— Андый күчтү болороордо, кижини кескенде, ненинг учун жыгылып жадыгар? — деп, уулчак кайкады.

— О-оо, кижини бистен күчтү эмей а! — деп, агаштар ончозы үн алышты. Кижининг күчи сүрекей жаан дежип, баштарын жайкажат.

Уулчак сүрекей сүүнди: жердин ан-куштары анчыны күчтү дешкен. Эмди агаш-таш база ла кижини күчтү деп айдыжат.

Онон ол бийик тууларды, жыш аркалу кобыларды, аржан кутук сууларды оморкоп көрди. Олор ончозы жараш, кеен. Уулчактын кожондоор күүни келди.

Акыр, не де болзо, кижининг күчи неде? Оны сурап угар деп, ол бойында сананды. Көрзө, кырды төмөн кижини түжүп келетти.

— Э-эй, кижини! Эзен, эзен бе?

— Эзен, эзен, уулчак! — деп, кижини эзендешти.

— Бу туунунг борсык, тарбаганын сен аттын ба, кижини? — деп, уулчак жалтаныш жоктон сурады.

— Борсык, тарбаганнаң болгой, бу туу-арканын эң күчтү айуларын, казыр бөрүлерин, жаан сыгындарын ла буландарын — ончозын мен адып жадым — деп, кижини уулчакка каруу берди.

— А бу туунунг агаштарын база сен кезип жадын ба? — деп, уулчак кижиден сурады.

Кижиги уулчакка жууктап, айтты:

— Мен кезип жадым. Мен. Бүтпей турун ба, уулчак?

— Бүдүп жадым — уулчак сүүнди. — Же сенин күчин ол ло бо? Сенин күчин база неде, кижиги?

Кижиги бир эмеш сананып, оного эрке күлүмзиренеле, ого айтты:

— Туунун агажын кезери неме бе? Мен тууны коскоро казып, онын терен кадынан алтын-мөңүн, таш көмүр, өскө дө жөөжөнү алып, тузаланып жадым. Бүтпей турган болзон, кожо баралык.

Оног кижиги уулчакты эчидип алып, ижин көргүсти. Чын да, ол туунун кажы ла жанынан теренжиде казып, жол өткүрүп, жүзүн-жүүр байлык жөөжө алып турган эмтир.

Кижиги жер алдына түжүп, таш көмүр алып турган шахтазын, карануйды жарыткан жалкынды жарык одын, ары-бери жылыжып жаткан машиналарын — ончозын көргүсти.

Уулчак түш жеринде жүргендей болды. Көзине бүтпей, колло тудуп көрөт. Саг башка немелер, кижиги сананып таппас кайкалдар болтыр.

Оног олор экү калын тошту суунун жанына келдилер. Кижиги колын ичкери сунуп, айтты:

— Сен бу тошты күчтү деп пе? Жок. Мен, керек десе күннин кайылтып болбой турган калын тожын оодып жадым.

Уулчак көрүп турза, жер-телекейдин калын тошторлу эн ле Түндүк ле Түштүк талай-тенгистериле кижинин эткен керептери жүзүп барадат. Керептин курч мистү төш-куйагы калын тошты эки башка жарып, арткан керептерге жол ачат.

— Э-э, уулчак, сен салкынла чаналу сүрүжип, ого жүк арайдаг жедижип жадын. А менин эткен бу самолетторымды көр. Олор салкыннан мун катап түргөн учуп жат.

Оног кижиги уулчакты бир самолетко отургызып, тегери жаар сурт этти. Бир ле көргүлөп турза, камык жылдыстардын ортозыла учкулайт.

— Көр, ол туку Ай туру — деп, кижиги айтты. — Мен кейле жүрер керепте ого келип база түшкөм. Көрдин бе, бистин жаткан жерден Айга жетире канча кире ыраак. Мен бого жарым ла күннин туркунына жедип түшкөм.

Уулчак көрзө, Айдын үстинде кижинин баскан истери, керептин түшкөн ле жүргөн жери иле көрүнүп жатты.

— Ол туку учуп бараткан керептер өскө жылдыстарга барып жат. Олор же дер жылдыска жеделе, анда кандый жажыттар барын — ончозын меге айдып берер — деп, кижиги оморкоп айтты.

Уулчак бажын жайкап, сүрекей кайкайт.

Олор ойто јер јаар учтылар. Јолой кижн эткен ижн керегинде куучындап, јилбиркек кичинек нөкөрине көргүзет.

— Туку төмөн аккан јаан сууны бууйла, көл јок јерге көл эткем — дийт. — Туку кургак чөлгө суактап суу экелгем. Чөл јерди сугарып, аш салбас јерге аш салдым.

Уулчагаштын көзине чечектеген чөл, анканынан ашкан байлык аш кайдан да бери көрүнөт.

— Туку туу јок јерде туу кайдан келген?.. А бу суу ненин учун ойто тундук јаар ууланып аккан? — деп, уулчак кайкап, кижиден сурады.

— Э-э, балам, — деп, кижн айтты. — Көрсөн, бу туунын алдында көп байлык јөөжө бар болгон. Онын учун бу тууны бузуп, өскө јерге тургузып, ол байлыкты алгам. Суу ненин учун ойто тундук јаар аккан дезе, анда улус көп јуртай берген. Олорго суу једишпей турарда, сууны кайра агызарга келишкен. Билдин бе?

— Билдим — деп, уулчак күлүмзиренди. — Сенин ижин сүрекеј јаан, сүрекеј көп эмтир.

Олор ойто ло кару јакшы төрөл јерине самолетло түшкүлөп келди.

— Сен ончозынан күчтү эмтирин, кижн, — деп, уулчак айдала, туулары јаар басты.

Ол бийик-бийик тууларына, аржан сууларына јетти. Эбере көрүп, омок, сүнчилү, тыңыда кыйгырды:

— Бийик ле јабнс туулар, јаан ла кичинек суулар, јүзүн-јүөр ан-куштар! Угыгар — телекејде кижн ончозынан күчтү! Ончозынан санаалу!

«Кижн күчтү! Күчтү-ү, ү-ү! Кижн санаалу! Санаалу-у, у-у!» деп үн камык јерге јангылана берди.

Уулчак база кижн. Ол чыдаар. Санаазы кожулар. Айдарда — ол күчтү өзөр.

Бу чөрчөкти база кижн айткан. Ол санаалу. Кем уккан — ол база кижн. Кижн керегинде чөрчөктөр көп. Менин чөрчөгим божды.

АЙ-МЕРГЕН БААТЫР

Качан да жайы-кыжы билдирбес кеен Алтайда эки уулду Караты-каан журтаган. Одорлу жерде малы көп, одын-суулу жерде эл-жоны кыймыраган.

Караты-каан алтан жаштан ажа берген, каан ордына каан отуарын сананат. Жер үстинде жетен каанды колго тудар жакшы күчтү каан керек. Ол анчада ла баатыр эки уулына тын иженип жүретен. Же эки уулынын жан-кылыгы чат эки башка. Качан уулдарына он сегис — он тогус жаш толордо, каан олордын санаазын ченеп көрөргө сананган.

Бир күн эки уулга ат ээртеп берип, албаты-жонды аралап жортты. Ак малды эбирип келдилер. Учунда Караты-каан жаан уулына баштанып, сурады:

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу жаан ак жаланга нени эдер эдин?

— Мен каан болзом, бу ак жаланга жуу-чак өткүрөр эдим. Мында өштүлөрле жуулажарга сүрекей жакшы, эптү жер.

Каан жаан уулынын айтканын жарадып укты. Ол онын сөзине ичинде сүүнип, кичинек уулына баштанды:

— Сен, Ай-Мерген, каан болзон, бу жаланга нени эдер эдин?

— Мен каан болзом, бу ак жаланга толо аш салар эдим. Өргөөлөр тудуп, албаты журттадар эдим.

Караты-каан төмөн көрди. Онын ичи-бууры, отко тийген тос чылап, тырс этти. Же унчукпады. Бойы билзин.

— Ай-Мерген эм тургуза кичинек эмей — деп, ичинде шүүй тартты.

Анайып барганча, олордын алдында көк-чагкыр жаан көл көрүнди. Онын толкулары араай соккон эзинге жымырап, быжырайып жаттылар.

Караты-каан он колун ичкери сунуп, үзүк сабарыла уулап, жаан уулынан сурады:

— Бу көлдө сен нени эдер эдинг, Кара-Кула?

— Бу көлдө мен, каан болзом, өштүлөрүмди чөңдирер эдим. Ол терең де, жаан да.

— Жакшы, жакшы — деп, каан ичинде сүүнди. — Ого сагыш кирген. Мен жада калзам, ордыма Кара-Кула каан болотуны жарт.

Же каан ичинде санаазын чыгара айтпады.

— Мен болзом — деп, Ай-Мерген айтты, — бу көлдин суузын ак жаланга апарып, аш сугарар эдим. Кумакту, сай таштарлу жерлерди сугарып, жердин үстин тен жап-жажыл эдип өлбөң, чечек өскүрер эдим.

Караты-каанга кичинек уулынын айтканы жарабады. Же андый да болзо, оны билдиртпеди.

Олор үчү анан ары жорткылаза, жаан тайга көрүнди. Эбиге жыш агаш. Жажын-чакка жап-жажыл бүрлү. Куштардын үни түни-түжи серибес, ан-кужу көп.

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу кырдын агажыла нени эдер эдинг?

Кара-Кула адазынын сурагына капшай ла каруу берди:

— Бу арканын агажынан канча кире саадактар ла олордын окторын эдер эдим. Ол тушта менин алдыма кандый да өштү тизе бажына отуруп, багынар эди.

— Мен болзом, бу агаштардан өргөөлөр тудар эдим. Керептер эдип, талайларла, көлдөрлө жүзүп, өскө жерлерге айылдап жүрер эдим.

— Олорло жуулажып барарга ба? — деп, кичинек уулынын айтканын ондоп болбогон кичи чилеп, адазы сурады.

— Жок, нак жадарга.

— Нак жадарын сүүбей, жуулажарга турза, канайдатан? — деп, Караты-каан Ай-Мергеннен сурады.

Ай-Мерген адазына каруу жандырды:

— Өштү табарза, ол тушта менен жакшы неме сакыбазын. Бажын кезип, будына саларым, будын кезип, бажына саларым.

Уулынын мынайда айтканына кааннын ал-санаазы токынай берди. Онын соок чырайы эрий түшти. Ол бойынча Караты-каан эки уулыла кожо кайра жандылар.

Айлар ээчий айлар өттү, жылдар ээчий жылдар жылыды.

Караты-каанның кара чачы, кар чылап, кажайды, куулы чылап, тиштери саргарды. Өлөр алдында жүк арайдаг атка минип, эки уулын ээчидип, ак малын айланып, көп жонун эбирип көрди. Учунда каан уулдарына баштанып, калганчы сурак берди:

— Сен, Кара-Кула, каан болзон, бу улусла нени эдер эдинг?

Кара-Куланың көстөри кандалып, кабактары жуурылып, кату унчукты:

— Адам, мен каан болзом, бу албаты-жонноң черү төзөп, жердин үстин бактырар эдим. Жаан жуулар өткүрер эдим.

Караты-каан неме айтпады. Оның тыныжы уур. Көстөринде күнниң чокторы ойнобойт. Олор караңгуй, сүүнчи жок. Колдорында күч билдирбейт. Уни де кежирден чыкпайт ошкош. Чек кезедү жок угулат.

— Сен, Ай-Мерген, каан болзон, бу улусла нени эдер эдинг? — деп, Караты-каан кичинек уулынан күүн-күч жок сурады.

Көстөри таң чолмондый суркурап, эки качары чечектеген жаскы маралдый кызарган Ай-Мерген адазының өлү сурагына каруу жандырды:

— Мен бу албатыны амыр-энчү жадар эдип тудар эдим.

Караты-каанның көзине кан чагылды. Эки уулының санаазы түңгей эмезин өлөр алдында чокым билип алды. «Мен жада калзам, бу экү жаңгыс жерге жадып болбос, кырлу жууда болор» — деп, каан сананды.

Жаан удабай каан эки уулына кижин алып береле, олорго жер-алтайын, албаты-жонун тал-ортодон үлейле, жада калды.

Узак па, жуук па ой өттү. Кара-Кула чымалыдый жонноң черү төзөп, жыш агашты ончозын кезип, ок-саадак эдип, канча туулар ары жанында калык-жоны амыр жаткан, алкы бойы ырысту журтаган карындажы Ай-Мергенге табарды. Ак жаланың тобрагы ак айаска көдүрилди, көк айастың булуды жерге түшти.

Алтан жылга жуулажып, акалу-карындаш жеңижип болбоды, жетен жылга согужып, жерге жыгылары билдирбеди. Сууталай канла агар болды, кайа-туулар жемирилип, жалаң болуп жадар эмтир.

Калганчыда эки карындаш эки тууның ары жанынан энчейижип, жарын бойдон ала койдылар. Эки баатырдың согужынан жер-теңери силкинет, талай-суулар чайбалат. Ан болзо чаабын таштайт, куш болзо уйазын арттырат.

Кара-Куланың күчине Ай-Мерген чыдабай жүрди. Жыгылары көптөп, турары астай берди. Кара-Куланың азу тиште-

ри кылайып, төс тиштери быырап, күнгүрөп айдары мындый болды:

— Кара чымалыдый албатын олжого кирер, суу сайынды малын айдууга барар. Алтай жеринге арка-мойнын сынар. Өлөрдин алдында аканга кереес сөзүн айт!

— Өлгөн жерде өлгөн дегей, барган өйдө барган дегей. Ийним деп килеп турган болзон, алты уурт суу ичип алайын, албаты-жонума көрүп ийейин — деп, Ай-Мерген баатыр аказына айткан турды.

— Сенин сурагын — менин күүним — деп, Кара-Кула кизирт эткен. Ол карындажын божодып ийди. Ай-Мерген ак талайынан алты уурт суу ичти, албаты-жонун айландыра көрдү. Ал-санаазы жарый берди, алкы бойына күч кожулды. Огобого жетпеди, эки баатыр жарын-белден ала койышты, калбакчадан кан агат, канча күнге согужып турат. Ай-Мергеннин эди-каны изиген тушта кезе тудары быжу болды, жулкас тудары астады. Кара-Кула аказы жер тайанары көптөди, жедип тудары астады. Жаакты жолдоп, тер агат, көкси кургап, суузап турат. Ай-Мерген карындажынан амыр сурап, жайнап турат.

— Тын үзүлөрдүн алдында албатынды аярып көр — деп, ийнизи Ай-Мерген айдып турат.

Кара-Кула көңкөрө жадып, кижини каныла аккан талайынан суузы канганча суу ичет. Тер-суузы сериирде, теңери чилеп, күзүрт этти. Ай-Мерген ийнизин, айткан сөзүн бүдүрөргө, катап ла келип тутты. Алты жылга согушты, алкы бойлорунда амыр жок, жети жылга күрешти, жон-калыкка түрөнгү болды. Ак малдын одору кара жер болуп такталды, албаты-жонун айлы-журты көрөрү жок болуп чачылды.

Арт-учунда Ай-Мерген Кара-Кула аказын көк-айаска көдүрүп, ак-айаска алып чыкты.

— Ак-жарыктын үстине амыр жадар күүнүн жок болзо, жер алдынын жети кадына, тобрак кадынын тогус кадына сени катап турбас эдип кагып жадым — деп, Ай-Мерген айдала, Кара-Куланы бар-жок күчиле сан төмөн мергедеп ийди. Кара-Куланын төгөттү кары санаазы онын сөөк-тайагыла кожо жердин жети, тобрактын тогус кадына чөнгө берди.

Күннин көзүн бөктөгөн кара тоозун кара жерге түжүп айасты, жердин үстин бүркөгөн кара түдүн булут кейге чыгып таркады. Алтан жылдын туркунына ай-күннин көзүн көрбөгөн албаты айдары жок сүүндү, жетен жылдын туркунына жуучак көргөн калык калганчыда ал-санаазы жарып, жайым тынды.

Канду жуудан арткан Кара-Куланын албатызы ачык күү-

ниле Ай-Мерген баатырдын албатызыла биригип, амыр журтай бердилер. Арка-туулу Алтайдан болзо ан чаабын таап, куш болзо уйазына келип, жүрүмни жүрүп баштадылар.

Анча-мынча болбоды, ак јалаң ашла јайканды. Јер кыртыжы јангыдан бүтти, кумакту јер јажарып, жүзүн-јүүр чечекле чечектеди. Алтайдын арка јаны кара јыш агашла бүркелди, күнерик келтейи арчынбыла јажарды.

Ай-Мергеннинг санаазыла ак јалаңда аш өзөт, албатызы амыр журтайт. Көп талайларыла керептер жүзет, көп каандарла најылык јадат.

— Ай-күннинг алдында амыр јат — деп, Ай-Мергенди албатызы алкайт.

— Кара-Куланы баскан учун алкыш — деп, Ай-Мергенге каандар быйанын айдат.

— Јер-алтайыска јандырган — деп, ан-куштар алкагылайт.

— Ак-јарыктын үсти амыр-энчү јатсын — деп, Ай-Мерген алкайт.

КЕЗЕР ЛЕ АЙ-АРУ

Озо-озо өйлөрдө адалу-уулду улус журтаган. Адазынын ады Сокор-Кара, уулынын ады Кезер. Экүденг ле экү. Олордо мал да көп, нажылары да ас эмес болгон.

Уйи жада каларда, Сокор-Кара өскө кижиге албаган. Жангыс уулын он жети жашка жетире азырап, камык улусты кулданып, илден жаткан.

Бир күн адазы ак-боро адын ээртеп алып, айлы-журтынан ырада барарга сананган. Жүзүн-жүүр чечектү жалаң онын алдында кежимдий экчейип, кеелү кебистий жайылган жатты.

Кенетийин онын көзи жажыл өлөннинг ортозында кижинин куу бажы жатканын жастыра көрбөди. Сокор-Кара узак сананбады, адынан түжүп, койнынан канга чыгарды. Кулузын сындырып, канганын батказын чукчып, куу баштын тумчугына сүртти.

— Ачу ба? — деп, каткырынып сурады.

— Ачу! — деп, куу баш унчукты.

Сокор-Кара ак-боро адына мине сокконун бойы да билбей калды.

— Ачу ба? — деп, кулагына чала бүдүнбей, араай сурады.

— Ачу — деп, куу баштан үн угулды.

Сокор-Кара адын камчылап, куу баштан качып, мантадып ийди. Бара, бара: «Ачу ба? — деп, аттын жорыгын араайла-дып, сурады. «Ачу» деген үн ого база ла угулды. Мантат ла мантат. Айлы-журтынан, мал-ажынан ырай ла бертир. «Ачу

ба?» — деп, араай база ла сурады. «Ачу» деп каруу араай угулды. Тын сураза, тын айдар, араай унчукса, каруузы араай угулар.

Сокор-Кара көрүп турза, жаан туунын эдегинде ап-апагаш кийис айыл турды. «Акыр, ого барып түжер туру» — деп, ичинде сананды.

Торко тоны килтиреп, эдектери жайылып, ат чакызына келип түшти. Адын буулап, араай:

— Ачу ба? — деп сураарда, араай «ачу» деди.

Түшкен айылдын ээзи казан-айак азып, айылчыны күндүлөп, ачык-жарык куучындажып отурды. Сокор-Кара тангы азып, улустын кулагына угулар-угулбас эдип, «Ачу ба?» деп база ла сурады. «Ачу» деп каруузы араай жандырылды.

Анча-мынча отурала, калта-кангазын ичип отурган айагынын жанына салала, Сокор-Кара айтты:

— Акыр, тышкары чыгып келейин.

Ол адынын жанына базып келеле: «Ачу ба?» — деди. Каруу угулбады. База ла сурады. Каруу жок. Сокор-Кара адына түргөн минип, «Ачу ба?» — деди. Не де жок. Ары болуп мангатканын билбей калды. Жолой эки, үч-беш катап, ошондо көп сурады. Кулагына коркымчылу сөс жаңыланбайт.

Айлына келеле, не болгонын — ончозын уулына айдып берди.

— Слер кайттыгар, адам? — деп, Кезер адазына ачынды. — Ол улус эмди ончозы кырылар. Мал-ажы, албаты-жоны — үези. Мен ол улусты барып, аргадайтам — деп, Кезер күрөң-жеерен адын ээртеп, жолго шыйдынды.

— Жок, балам, барба! Сен өлөринг. Ол арттырган калта-кангада куу баштан жапшырган көрмөс бар. Барба. Сен менин сок жаңыс сүүнчим. Ак-жарыкта сенег өскө менде кем де жок. Барба. Ол улус өлзүн, озор кырылзын. Оны өнөтийин арттыргам. Онон өскө бис өлөр эдибис. Оны жарт билзег, Кезер! — деп, Сокор-Кара уулын канча жайнабады деер. Же Кезердин токтоор кирези жок болды.

Күрөң-жеерен атту Кезер барып жатса, жаан туунын эдегинде ап-апагаш кийис айыл көрүнүп келди. Чакыга келип түжерде, оны кем де чыгып уткыбады. Айылга кирип келзе, ончо улус жаан ачу-коронго түшкен, көстинг жажын көл төккөн, оору, төжөктө кыйын-тейин жаткылады.

— Кандый да кижини келип жүргөн, калта-кангазын ундыйла, атана берген. Та неге тын бачымдаган. Ол күнненг ала бис жаан тымуга алдырдыс — деп, айылдын ээзи эр кижини комыдайт.

— Эки балабыс жада калды. Эмди чыдап калган сок жаңыс

кызыбыс жарым тынду жадыры. Бойлорыс оорып баштадыс. Мал-ажыс оорып, уйлардын сүди жаңды. Канча кам камдабады деер, жарлыктар да болгон. Же жакшы болуп турган жок — деп, үй кижиге жүк арайдаң онту ажыра айдып отурды.

Кезер көрзө, чын да, ончо малдын туйгактары уштылып, оозы-бырды балутыган жүргүледи. Улус та жаан тымуда. Эбиреде онту, ый-сык, калакташ ла кородош. Түштин жарыгы карануйга түңей. Түннин карануйында тегеридеги суркураган жылдыстар чек көрүнбес болды.

— Көзүң сенин чокту эмтир, көксин, байла, ойлу бүткен — деп, айылдын ээзи Кезерге баштанды. — Бу жерден түрген-түкей кач. Оорырың. Тегин жерге ол каларың. Ада-энен жаан карыкка түжер.

— Бу жерди көстөп келгем — деп, Кезер карган өбөгөнгө каруу жандырды. — Албатыга бир болужым жедер бе, жок по деп, ыраак жерден өнөтийин келдим. Бир болужым жетсе, ол ырызым болгоны туру. Нени де эдип болбозом, ол жажынчакка комыдалым болотоны жарт. Слер меге ол кижинин артырган калта-кангазын берзегер. Мен оны кемнин болгонын танып болорым ба, жок по — деп, Кезер сурады.

Айылдын ээзи эр кижиге оморды жаңгыртыктын алдынан алып берди. Адазынын калта-кангазын Кезер танып, бир кезекке унчукпады. Онын кош аркадый кабагы түүлип, эки көзине кан чагылды.

Адазынын айтканынча араай унчукты:

— Ачу ба?

— Ачу — деп сөс ол ок өйдө онын кулагына жарт угулды.

— Керек мында ла туру — деп, Кезер ичинде сананды.

— Бу ла калта-канга кемнин болгонын мен билерим. Оморды ээзине табыштырбаганча, слерлер жазылбазыгар. Онын учун оморды ээзине түрген-түкей жетирер керек — деп, ол айдала, тышкары чыкты.

Кезердин күрөң-жеерен ады чакыны айлана базып, бышкырып, он колыла жерди чапчып турды. Онын жалы тыңгыда соккон эзинге торт ло жалбыш чылап жайылып турат.

Кезер адына минип, адазынын тапкан кижинин куу бажын бедреп, жаан чөл жаар жортуп ийди. Чөлдин салкыны төжине удур согот. Эбире жүзүн-жүүр чечектер көрүнөт. Куштардын үни сериги жок жаңыланат. Тегериде тудам да кире-зи булут жок.

— Ачу ба? — деп, жолой Кезер койнында адазынын калта-кангазынан сурады.

— Ачу! — деп, андый ок үнле каруу жандырды.

Узак па, жуук па, Кезер ээн чөллө барып ла жатты. Ке-

нетийин онын көзине жараш чечектердин ортозында кижинин куу бажы көрүнди. Жиит кижиге ого жуук жортун, койнынан калта-канзаны кодорды. Куу баш жаар чачардан озо сурады:

— Ачу ба?

— Ачу — деп, каруу болды.

— Ачу болзо, ачуунды ал ары! — деп, Кезер күзүрт кептү айдала, калта ла канзаны куу баш жаар мергедеди. Бу ла өйдө, Кезер ары болуп жортордын кажы жанында, куу баш карган үй кижиге болуп онын алдына тура жүгүрди. Онын чачы буурайып калган, көстөри иринге бастырып салтыр. Азу тиштери саргара татап калган темирлердин өөнндий көрүнди. Чырыштары чарый-терий тартылып калган, терен-терен. Жүзи кара тотко алдырган, көрөр дө арга жок.

Карган эмеген Кезердин тискининен келип ала койды. Айткан сөзи кандый дейзин, кижиге чочыыр:

— Кайран көөркий, кай турзан, куучындажалык.

— Жок! — деп, Кезер унчукты. — Кубулгазынду куу башла куучындажар арга менде жок! Суранып турган болзон, бажынды оодо чабарым — деп, үлдүзүн ушта тартты.

Же карган эмеген үлдүгө чаптырбай, аттын алдында ары-бери үлбүрөндөп, байагы айтканынын үстине жөмөп айдат:

— Мени бир катап оком этсен. Мен сени качан да ундыбазым. Алтай үстинде жииттердин эн жаражы сен. Бир ле катап оком эт.

Карган эмеген керек десе Кезердин эрдине эрдин арайла тийдирбей, сүрекей шулмус ары-бери жүгүргөн. Улдүлө чапса, чабылбас, чек амыр бербей жүрди. Ого коштой мен жараш па деп сураарда, кыжыктузун кандый дейзин.

Кезер бир ле катап үлдүлө карган эмегеннин бажын тиле чабайын деп жадарда, жескимчилү эмеген аттан энгилген кижинин жаагына жапшына берип, тарый-тарый оком этти.

Кезер жескингенине көзүн жумуп, ого жетирбей, ары болуп мантадарга сананган. Же аттын тискинин эмеген тын ла бек тудуп алган эмтир. Көзүн ачса, онын алдында эриндери ле качарлары жараш кыс турды. Лаптап көрзө, кулактарында алтын сыргалары ойногон, көстөри ачык-жарык, маңдык-торко кийген кыс аттын тискинин он колыла бектеп туткан турды.

Андый да болзо, Кезер айтты:

— Сен — тармачы кижиге. Сениле куучындашпазым. Сен улуска өлүм экелген. Сен жер алдында жаткан Эрлик бийдин күрүми.

— Жок, көөркий, — деп, кыс күлүмзиренди. — Мен ай-

лу-күндү Алтайдын кижизи. Сен ошкош. Чын, мени жер алдынын кааны Эрлик-бий көп жылдарга карган кижинин куу бажы эдип кубулткан. Жердин алды жаар канча кире жараш кыстарды кулданарга апарган. Жангыс ла мени жердин үстине тармазыла арттырып, улуска өлүм экелзин деп бу жараш жерге таштаган. Сенин эрдин, кызыл жалбыш жаактарын менин эрдиме ле жаактарыма табарбаган болзо, мен бу ла жерде куу баш болуп, ончо улуска ла тындуларга буудак, өлүм экелип жадар эдим.

Кыс Кезерге эрке көрүп, же кату сыркынду айтты:

— Эрлик-бийдин тармазы бу танкылу калтада ла канзада жапшынган. Оны жердин жети кадына жетире бадай чапсан, жер үстинде онын тармазы жок болор!

Кезер канзаны ла калтаны ууштай тударда, ол кара таш болуп кубула берди. Күчтү колдорыла ол оны бийик көдүрүп, үч темденип, жердин жети кадына түжүрө бадай чаап ийди. Анайып жердин кыртыжын таш ойып, барган жолы көрүнбей калды.

Кезер ле байагы кыс таныжып, кара-күрөң атка учкажып, калык-жоны оорып жаткан жерге келдилер. Келзе, камык улус оору-жоболдон жазылган, малы-ажы тойынган болтыр.

Кезер адазынын калтазы ла канзазы жаткан айылга келзе, олор до жазылып калган отурдылар.

— Бу кижилердин ооруны жажын-чакка жоголткон — деп, Кезерге көрүп, кожо келген кыс сүүнчилү айтты.

— Уйеден-уйеге ады-жолун ундылбазын — деп, байагы улус бир күүн-санаазын жетирди.

Кезер байагы кысты учкаштырып, бойынын жерин көстөп, Сокор-Кара адазына жанып ийди.

Уулы келерде, адазы оны сүрекей кайкап уткыды. Ол жүк арайдан айтты:

— Ой, балам, мен сени айлыга ойто качан да келбес деп бодогом. Ой, менин жангыс уулым, очогымда одым ошкош, көксимде согулган жүрегимдий сен. Менин бастыра жөөжөмди ал, албаты-жонымды башкар. Бу элбек жердин ээзи сен бол.

Кезер адазына жууктай базып, айтты:

— Адам, меге не де керек жок. Слер бойыгардын жастырагарла камык улус кырдыгар. Канзалу калтаны мен жердин жети кадына түжүрө чаап салдым. Куу баш болгоны Эрлик-бийдин тармазы эмтир. Эмди онын тармазы жер үстинде жатпас.

— А бу ай кеберлү кемнинг балазы? — адазы уулынан сурады. — Мен жер үстинде мындый солонгыдый кабакту, тегерик көлдий көстү кысты качан да көрбөгөм. Кем бу?

Сокор-Каранын алдына Кезерле кожо келген кыс ба-
зып келип, жалакай эрмектенди:

— Адым Ай-Ару. Түн кирбес элбек жайым Алтайыста
Эрлик-бий не де арттырбай олжолоп, жуулап апарган. Мени
десе өлгөн кижинин куу бажы эдип кубултала, жер үстине
өнөтийин арттырган.

— Ай-Ару — өскүс — деп, Кезер айтты. — Ол менин,
өлзө кожо өлөр, өссө кожо өзөр, кару жакшы эжим болор.
Орыныс бирге салынган, одыбыс бирге күйген.

Сокор-Кара уулынын айтканына сүүнип, оморкодулу
каткырды:

— Канча чакка ундылбас той эдерибис. Же жаңыс ла ме-
нин жаманымды ташта: азыйда мен улуска жаман санангам.
Жастыргам — сен түзеткен. Алкыш болзын, уулым.

Кезер ле Ай-Ару айдышты:

— Күнибисти жаңыс эдерге аргагар жеткен учун слерге
де жаан алкыш-бийан жетсин!..

Жаан жыргал баштала берди.

КОЙОННЫҢ ЖАРГЫЗЫ

Жер-жегес бүдерде, суу-талай чайпаларда, Алтай үстінде ончо андар айдары жок жараш та, күчтү де болгондор. Же ончо андар, баш ла жайган жер жаар базып жүрбеске, аайлу-башту жадар деп, бойларына каан эдип Кара-Куланы көстөгөндөр.

Кара-Кула, канчанын кааны, коркышту күчтү, сүмелү болгон. Бир жыл жамылу бололо, жыргалдан баш көдүрбес, кижиге күүнин оңдобос болуп барганы ончо андарга жарлу болло берген. Онын жажы тал-ортодон өдүп, санаазы кирген де болзо, же түнгей ле, тенекемек тужы жетире жылыбаган.

База ла бир жыл өткөн. Кара-Кула каан болгон күнинен ала он жыл толгонын темдектеерге жаан жыргал баштаарга сананган. Ончо андар жуулып, Кара-Куланы ачындырбаска, карануй кунукка түжүрбеске кичеенгендер.

— Он жылдыкты байрамдарга ончо андар келди бе? — деп, ол болушчызы болгон Айудан сураган. Бороноттый тосток көстөрүн тазырайта көрүп, кылга түги суркуражып. Айу, житкезин тырманып, айткан:

— Жагыс ла койон келбеген. Ол жаражайла не болгонын билбей турус.

— Кандый андый жаражай?! — Кара-Кула казырланып, азу тиштери кырландажып, оок тиштери быжыражып, күзүрт этти. Эбиреде андар көстөрүн жумуи, эди-каны тыркыражып, кыймык та эткилебейт. Не болзо, ол болзын, унчукпаза торт.

Кара-Куланың жақылтазыла желбер түктү эки жеекен койонның жаткан корбо талду аралына једе кондылар. Көргүлезе, ноокы түктү жаан тегерик көстү койон тал бұриненг төжөк эткен табылу уйуктап жатты. Түлкүнинг куйругынды чала узун эмес борбок куйругын көрөргө дө жараш. Кылгазы күнге мызылдаганы чек ле мөңүн ошкош. Казырланып келген эки жеекен, өкпөлөри түжүп, чырайлары эрип, койонды ойгозола, жымжак үнденишти:

— Жаражай койонок, жаң туткан жаан кааныс Кара-Кула сени байрамга кычырып жат. Сөс жоктон келзин деген.

— Же, мен удабас једип келерим. Слер озо барыгар — деп, јалакай үндү койон төжөгиненг туруп, эки жеекенди ижендирип, кайра ијди.

Койон соок суула јунунып, сары тегенекле жаңыс та чачын эмес, је бастыра бойының түгин, борбок јараш куйругын тарап баштады. Тымык суудаң көрүнзе, кебери кееркедүлү эмтир. «Јаан той-јыргалга да баратсам, тал чылбазын тойо јип алатам» — деп сананала, талдын чылбазын сыйра тартып, ажана берди.

Эки жеекен кайра келип, койон јаражай удабас једип келер дејип, аңдарга кожула бердилер.

Кара-Кула озо баштап ачынганын сестирбеди. Төңдий чоґо салган эттен талдап јийт, көлдий көп коројонноң көкип ичет. Бир көрзө, чыккан күн тал-түшке једиптир, је койон күлүк једип келбейтир.

— Бөрүлер, барып койонды колтыктап та эмес болзо, болбозо, сүүртеп әкелигер! — Кара-Кула кату јакарды.

Уккур эки бөрү бастыра аңдардан бөлинип, боро талду аралга көстөри кандалган, тиштери тарсылдаган, чүрче ле јеткилеп келдилер. Көргүлезе, койонның тегерик көстөри ачык-јарык суркураган, бойы күлүмзиренген, бастыра бойы күннинг чогына мызылдаган, јыргалду јерге барарга јазанып алтыр. Бөрүлердин бууры јымжап, койонды сүүртеп эмезе колтыктап апарардын ордына, әлијип-селијип кучактанып та апарар күүндери келди.

— Сен, койон, каанның айтырузына келбей, эмеш удап калдын. Бачымда. Бис сени јерге бастырбай, эки колго көдүрип алып барарыбыс.

— Быйан, мен јаш эмезим. Бойым да база бербейим — деп, койон јалакай үниле акту күүнненг айтты.

Койон ортозында, бөрүлер эки јанында Кара-Куланың камык аңдар јуулган өргөөзине јеткилеп келдилер. Койонның кыска эки кулагында алтын сырға суркурайт. Ноокы түгининг ле куйругының кылгалары күннинг чогына, мөңүн

чилеп, мызылдажат. Көстөри теп-тегерик, ачык-жарык. Бойы десе күлүмзиренип, ончо анга бажыла кекийт.

— Койонды экелдис, кааныбыс! — бөрүлөр үн алышты.

— Сен менин эткен жаан байрамыма не оройтып жадын, тенек?! — деп, Кара-Кула алгырып, кыйгырды. — Мен сенин жаражыңды эм көрөйүн! Сырт терези жок этире чыбыктагар деп жакып жадым.

— Мен слерге талдын жулугынан аскан аражан экелдим. Оны белетеп удаган эдим — деп, койон Кара-Куланын казырын базарга амадап айтты.

Кара-Кула канду көзүн көдүрди. Онын алдында ноокы түктү, сыныкпаган кылгалу, алырак көстү койон бурузы жок турды. Кулактарында сыргазы, жаш өлөңдөги эртен турагы чалын чылап, суркурайт. Үни де эрке угулган. Жаман ла керек этпеген болгодый.

— Сени мен үйлөрүмдүн энг жириди болзын деп санангам, а сен десе мени тообой, айлында уйуктап жаткан! — Кара-Кула там казырын тартынды. Канча андар кулактарын кыза туттылар.

Чын да, койон Кара-Куланы Алтайда энг күчтү ле керсү анг деп сананып жүрөтөн. Оны караннан менин коручым болор деп сүйүп те жүрзе, же эмди ол күүни соой бергенин жаңы сести.

— Кара-Кула, мындый нете ле кемзинченг койон сесе канайып эш болотон? — деп, бастыра бойы кызыл-марал кептү, жараш чырайлу түлкү эмеен бир көзүн сүмөлү сыкыйтып, чичке үниле айтты.

— Жок!.. Андый неме менин жүрүмүмдө болбос! — дейле, чугулданган Кара-Кула алдында бурузы жок койоннун эки кулагынан тудала, өрө көдүрди.

— Жо-о! Жо-о! — деп, көөркий кыйгыра салды. Же казыр анг мыныла болорзынбай, онын кулактарын анан тын чөйди.

— Менин өргөөмдү көрөйүн бе?! — Кара-Кула калаптанат.

— Жо-ок, жок! — койон чынгырат. — Жок, жок!

Кара-Кула анан тын чөйөт:

— Көрүп турум! Көрүп турум! — деп, койон жүк арайдан санаазын арай ычкынбай үндөндү.

Кара-Кула казырланган бойун токтодоп болбой, койоннун эки көзүнүн алдын башпарак сабарларыла сыга туду берди. Койоннун көстөри жыкпыктарынан арай ла чыга конбодылар. Көөркий кыйгырып, ыйлап, жалынып ла турды. Же Кара-Кула кинчектейт ле кинчектейт, каткырат ла каткырат.

Оноң бурулу эмес анды база ла кинчектей берди. Эмди тумчугынын үйттерин жаандада тартат. Койоннын чыгырыжы там тынғыт. Санаазы бирде энделип, бирде кирип турганын каан кайдан билзин.

Учы-учында Кара-Кула койонды јерге божодоло, көрзө, тумчуктары јырык, көстөри тосток, кулактары узун болуп, кижн ылтам таныбаадый кубулып калтыр.

— Ха-ха! Койон десе, койон бо бу, кош кулагы кыска эмес, — деп, байрамын ундыган, калангызы тынғыган Кара-Кула көөркийди ала койгон бойынча, база ла кинчектей берди. Ол койоннын борбок јараш куйругын чөйөйин деген бойынча, оны үзе тартып ийди. Үзе тартала, куйрук јок бөрүлерге эдинзин деп берди. Койон аайы-бажы јок, санаазын ычкынып, айры-тейри кыйгыра ла сал. Ончо андар укканча укпайын, көргөнчө көрбөйин дежип, кыймык та јок отурдылар.

«Эмди мени өлтүрери арткан» — деп, койон сананала, Кара-Кулага айтты:

— Калбакка келбес канду, эдирекке келбес терелү мени өлтүрерден озо бир сөзимди уксагар. Мен слерге јеткер болорын айдайын.

— Кандый андый јеткер?! Нени сен билерин, айт!

— Эки бутту неме слерди өлтүреле, бойы каан болорго турган. Мен слерге эрте једип келер эдим, је ол немедег айлымда јажынып, удап калгам.

— Ады јок не ол андый? Јер-јенесле кожо бис бүткенис, бис ончобыс төрт буттулар. Эки бутту неме јок! — деп, Кара-Кула там казырланды.

— Онын ады кижн. Кижн... Ол терен кутук казып, бойы десе јажынып калган... — деп, койон јык салды.

— Түрген-түкеј кожо баралы! Сен оны меге көргүс! — Кара-Кула анайда айдала, койонды алдына кийдирип, ичкери басты. «Көрбөсти менен көрөрин» — деп, шыралаткан койон кекенип баратты.

— Бу ла мында — деп, койон кутукты көргүзип айтты. — Кижн деп неме анда, слердин ордоорго каан болорго эбин сананып јат.

Кара-Кула там казырланды. Мандайынан тер јаан тамчы болуп агып турды. Тиштери тарсылдап, кутуктын кырына базып келди, Кара-Кула онын ичн јаар көрди. Казыр каан бойынын кеберин јер-јенес бүдерден бери бир де көрбөгөн. Кутук сүрекеј терен. Онын тал-ортозына јетире ару ла соок суу. Тымык. Кара-Кула кутуктын кырына эки колыла тайанып алып көрүп ле ийерде, удур саң ла башка

неме көрүнди. Койоннын айтканы чын: ол эки бутту эмтир. Аайы-бажы жок кыйгырып, алгырып баштады.

— Сен эки бутту неме — кижиге! Менин ордыма каан болбозун! Эмди ле мен сени, бу ла кутуктан чыгарбай жадып, өлтүрүп саларым.

Көрзө, сан башка неме база кыймыктап, оны өткөнүп тургандый болды. Кара-Кула там ла там ачынып, учында, бойынын көлөткөзүн танып болбой, ол кижиге деп бодойло, тижин ырсайтып, оозун жаан ачала, кутуктын ичи жаар калып ийди. Анайып ол терең сууга чөңүп, өлүп калды.

— Бот, — деп, койон айтты, — жеткер жең алдында. Мени өлтүрбей килегенин кинчек болуп бойунга жеткен.

Койон ол өйлөрдөн бери тумчугу жарык, эки кулагы узун, көстөри төстөк, куйругунын төдөгөзи ле арткан жүрөт.

Же андый да болзо, койон коркынчак. Оны күчтү аңдар тудала, кыйнап тура бербезин деп, ол аярынкай ла чочыдулу жүрөт. Андый да болзо, Алтайда Кара-Куланын жок болгону койоннын жуучыл кереги болуп жат.

— Жер-жеңес бүдерде, ончо тындулардын кааны болуп кижиге арткан. Бүгүн де кижиге жер үстүндө, талайда, кейде — каан. Онон жаан каан качан да болбос — деп, койон ончо тындуларга жарлап салганы качан да ундылбас.

БАЖАЛЫКТАР

П о в е с т ь

Кўннинг кўзи 3

К у у ч ы н

Чымалынын уйазы 50

Ч ө р ч ө к т ö р

Кем күчтү 54

Ай-Мерген баатыр 59

Кезер ле Ай-Ару 64

Койоннын жаргызы 70

Шинжин Таныспай (Иван) Баксурович

Г Л А З А С О Л Н Ц А

Повесть. Рассказ. Сказки.

На алтайском языке

Для младшего школьного возраста

Рецензент **В. Т. Самыков**

Художник **И. И. Ортогулов.**

Редактор **Р. А. Лыкова.** Худ. редактор **В. И. Ортогулова.** Тех. редактор **М. Г. Шелепова.** Корректор **Л. А. Патагашева.**

Сдано в набор 13. 11. 84. Подписано к печати 10. 01 1985 г. АН 12409. Формат 60×84 1/16. Бумага № 3. Гарнитура школьная. Высокая печать. Усл. п. л. 4,41. Уч.-изд. л. 4,23. Тираж 2000 экз. Заказ 4124. Цена 15 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659 700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

15 акча

Горно-Алтайск 1985